

Sosyalist Toplamların Analizi Ve Tarihi Maddecilik

İçinde yaşadığımız çağın belki de en önemli olgularından biri, dünya nüfusunun az çok üçte birinin kendilerine sosyalist diyen ve Marksist-Leninist ilkelere göre toplumsal örgütlenmelerini gerçekleştirdiklerini ileri süren ülkelerde yaşıyor olmasıdır. Bu ülkelerin kendi aralarında bazen patlamalara dönüşebilecek kadar ciddi ideolojik ve hattâ politik farklılıklar olduğunu biliyoruz. Gene de, bir dizi yapısal benzerliklerin olduğunu ve dünya nüfusunun geri kalan üçte ikisini oluşturan kapitalist ya da kapitalistleşen toplamlarla arasındaki benzerliklerden çok daha köklü olduğunu kolayca görebiliyoruz. Gerek aynı teorik-ideolojik sorunsaldan kaynaklanmaları ve gerek sözkonusu yapısal benzerlikler, bunları ayrı bir toplum tipi olarak ele almamızı zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan, maddeci tarih (ve toplum) biliminin bu toplamlara uygulanması gerekecektir.

Güncel politik çatışmalarına karşın sosyalist dünyanın yapısal olarak büyük bir homojenlik gösterdiğini vurgulamakta yarar var. Örneğin, toplumsal belirlenmenin iki önemli kurumunu, üretim araçlarının mülkiyet biçimi ve politik yapıyı ele alabiliriz: Bu ülkelerin tümünde tarım-dışı üretim araçlarında özel (bireysel) mülkiyete raslanamaz, hiçbirinde çok partili parlamenter politik sistemler mevcut değildir. Halbuki, kapitalist toplamlar arasındaki politik ve ekonomik farklar çok daha büyük olabilmektedir. ABD'de üretim araçları üzerinde devlet mülkiyeti hiç yokken Türkiye'de kamu mülkiyetinin ağırlığı sanayi, bankacılık, ulaşım gibi kesimlerde % 50'yi geçebilmekte, birkaç yıldır parlamento ile yönetilen İngiltere'nin yanında Franko İspanya'sı, Salazar Portekizi ve Albaylar Yunanistanı bulunabilmektedir. Sosyalist toplamların temel ekonomik, politik ve ideolojik süreçlerdeki

bu benzerlikleri, yani nisbeten homojen bir bütün oluşturmaları, ister sosyalist, ister kapitalist, ister bürokratik devletçi diyelim, yani bir toplum biçimi ile karşı karşıya olduğumuzun bir kanıtıdır. Bu yazımda, maddeci tarihin biliminin sosyalist toplamlara uygulanması ile ilgili olarak önemli gördüğüm bir dizi kavramı geliştirmeye çalışacağım.

1. SOSYALİST TOPLUMLARIN ELEŞTİRİLERİ

Sosyalist toplamları ve bunların tarihlerini salt propaganda amacıyla ve «ahlakî», «insanî» bir dizi ölçüt içinde ele alan burjuva ideolojisini bir kenara bırakırsak, özellikle SSCB'ne yönelen dört eleştirel akımın etkinlikleri nedeniyle biraz ayrıntılı bir biçimde ele alınmasının yararı var. Ancak, burada sadece bu dört akımı incelemimizin, bunların dışında başka eleştirilerin mevcut olmadığı ya da önemsiz olduğu şeklinde yorumlanmaması gerekir.¹

A. Troçkist eleştiri. Marksist sorunsal içinde özellikle Sovyetler Birliği'ne ve daha sonra tüm sosyalist toplamlara yönelen ilk güçlü eleştiri troçkist hareketten gelmiştir. 50 yıla yakın bir tarihi olan bu hareketin tüm eleştirilerini ayrıntılı biçimde burada ele almamıza imkân yoktur. Bu nedenle, troçkist hareketin temel dayanaklarını belirtmekle yetineceğim. Troçki'nin Stalinciliğe ve dolayısıyla, Sovyetler Birliği'ne yönelttiği ilk eleştiri, tarihi maddeciliğin üretim güçlerinin gelişme düzeyi ile sosyalist toplum arasında mekanik (ekonomist) bir ilişki kuran yorumuna dayanmaktadır. Ekonomist tarih (ve toplum) anlayışı, Rusya'nın somut konumuna uygulanınca, üretim güçlerinin işçi sınıfının partisini iktidara getirebilecek kadar gelişmiş,² fakat sosyalist toplumun kurulması için yeterince gelişmemiş

olduğu sonucuna ulaşılır. Buna göre, sosyalist toplumun kuruluşu mutlaka gelişmiş sanayi ülkelerindeki devrimler ile beraber ele alınmalıdır. «Tek ülkede sosyalizm» ve «sürekli devrim» çatışması, bu bağlamda ortaya çıkar. Ancak, bu analiz, Batı Avrupa ülkelerinde devrim gerçekleşmeyince neden Stalinizmin Sovyetler Birliği'nde ortaya çıktığını açıklayamaz. Burada, troçkist eleştirinin, tarihi (ve toplumu) ekonomizm içinde yorumlayan tüm hareketlerle ortak ikinci cephesi ortaya çıkar: Politik sürecin voluntarist-komplocu (fessadçı - conspiracy) analizi. Ekonomik ve politik süreçler arasındaki bağlantı ve genişliği sağlayan somut toplumsal mekanizmalar anlaşılamayınca, Stalin'in Aşyalılığı (!), ilkeliliği, gaddarlığı, oportünistliği, velhasıl daha etkin bir komplocu olması işçi sınıfı hareketinin ve öncü partinin nasıl olup da devrim-sonrası dönemde işçi sınıfının amaçlarına bu kadar ters düşen bir küçük burjuva bürokrat diktatörlüğüne dönüştüğünü açıklar.³

İlginc olan, yukarıda tanımlanan sorunsalın, Stalin'in kendi sorunsalından hiç de farklı olmayışıdır. Nitekim, bir yandan Troçki sık sık Stalinist uygulamaları «işte, benim daha önce önerdiklerimi uyguluyorlar» diye karşılarken, Stalin'in Troçki'ye eleştirisi de «küçük burjuvalık, oportünistlik, burjuva işbirlikçiliği, karşı-devrimcilik» gibi sıfatlarla sınırlanır. Her iki sorunsal da, varolan üretim güçleri düzeyinde sosyalist bir toplumun **yapısal özelliklerinin** ne olması gerektiği sorusunu sormaz; tarihi maddeciliği Sovyet toplumuna uygulamak ve bu toplumun zengin deneylerinden yararlanarak maddeci bilimi geliştirmek yerine kısır bir **reel-politik** tartışmasına hapis kalırlar.⁴ Bu durumda, ünlü bir troçkistin, Ekim devriminden 55 yıl sonra yazdığı bir kitapta sosyalizmin temel nitelikleri ile ilgili olarak tüm söylediklerinin Marx'ın bu konuma 100 küsur yıl önce yazdıklarından yapılan alıntılardan ibaret olmasına şaşmamak gerekir.⁵

B. Maoculuk. Kronolojik olarak, Sovyetler Birliği'ne yönelik ikinci eleştiri kümesi sosyalist ülkelerin en büyüğünden, Çin Halk Cumhuriyeti'nden gelmeye başladı. Başkan Mao ve ÇKP'nin Sovyetler ve onunla yakın ilişkiler içindeki diğer sosyalist ülkelere eleştirileri gerek temel nitelikleri gerek sonuçları bakımından troçkist eleştiriden çok farklı idi. Bu fark-

lılığın nedenlerini Mao ya da Troçki'nin daha akıllı, daha bilgili, daha devrimci olması gibi öznel koşullarda aramamız boşyeredir. Mao'yu Troçki'den (ve Lenin'den) ayırdeden temel özellik, Çin'de ÇKP'nin politik iktidarı elde etmesinden sonra uzun bir süre (az çok 30 yıl) partinin lideri olarak sosyalist toplumun kuruluşu ile ilgili deneyleri bizzat yaşamış olmasıdır. Nitekim, eleştirilerin bu deney ve gözlemlerin birikimi içinde ortaya çıktığını ve giderek sertleştiğini izleyebiliriz.

Burada, devrim-öncesi ve sonrası Maocu pratiğin ayrıntılı bir analizine gidecek değiliz.⁶ Sosyalist toplamların analizine tarihi maddeciliğin uygulanmasında Mao'nun sorunsalının, getirdiği yenilikler ve sınırlamalar ile, temel koordinatlarının saptanması ile yetineceğiz.

Maocu tarih (ve toplum) teorisinin temel ögesi olarak voluntarizm sık sık vurgulanmaktadır.⁷ Ancak, burada sözkonusu olan voluntarizmin, yukarıda troçkist eleştiri bağlamında değinilenden çok farklı olduğunu belirtmekte yarar var. Mao, daha devrim öncesinden, somut toplamların belirlenmesinde politik düzeyde olup bitenlerin ekonomik düzeye indirgenme ihtimali olmaksızın önemli olduğunu görüyor. Çin'in özel koşulları bu bakıma bağlayıcı: İşçi sınıfının adeta varolmadığı bir toplumda işçi sınıfının öncü partisinin iktidara gelebilmesini açıklamaları gerekiyor. Bu durumda, toplumsal belirlenmede politik düzeyin ağırlığını tamamen reddederek **de facto** örtük bir voluntarizm-komple teorisi sözkonusu değil. Voluntarizm, toplumsal belirlenmede politik sürecin özgül ağırlığını açıkça (explicitely) analize dahil etme çabasından doğuyor. Ancak, ekonomik ve politik süreçlerin özgül belirlenmelerinde karşılıklı ilişkilerini saptamamıza imkân verecek ve iki düzey arasındaki bağlantıyı kuracak somut mekanizmaları bulamadığı ölçüdedir ki, Mao'nun toplumsal bütüne yaptığı müdahaleler **politik düzeyle** sınırlı kalıyor. Sonuçta, Stalin'in yoğun bir ekonomist retorik arkasına saklanan örtük voluntarizmi ile Mao'nun yoğun bir voluntarist retorik arkasına saklanan örtük ekonomizminin sosyalist toplumun **iktisadi örgütlenme biçimleri** olarak birbirine çok yakın yapılar kurmalarına şaşmamak gerekiyor.⁸

Yukarıda söylenenleri kanıtlamak için örnekler çok. Çin'de uzun süreler merkez komitesinde görev almış bir kişinin bir sabah «kapitalist yolu seçmesi» ile Ekim devrimini gerçekleştiren merkez komitesi üyelerinin sonradan «empyralist ajanı» olarak idam edilmeleri arasındaki nüansı ben pek göremiyorum. ÇKP'nin Sovyetler Birliği'ne yönelttiği eleştirilerin tonunu da aynı sorunsal belirliyor: SBKP yöneticileri bir gün «kapitalist» olunca, Sovyetler Birliği de kapitalist de oluyor. Bu şekilde, sosyalizmden kapitalizme (hattâ «sosyal faşizme») geçen Sovyetler Birliği'nin ekonomik ve politik örgütlenme biçiminde ne gibi değişiklikler olduğunu boş yere arıyoruz; çünkü değişen (daha doğrusu analiz edilen) Sovyet ekonomik ve politik yapısı ve bu yapının somut toplumsal mekanizmaları değil, yöneticilerin belirli tutum ve davranışlarıdır. Bu koşullarda, sosyalist toplumlara tarihî maddeciliğin daha iyi uygulanmasını sağlayacak yeni kavramların üretilmemesi çok doğal.

C. Althusser okulu. Çağdaş Fransız komünist feylezofu Althusser'in marksist düşünce tarihinde çok önemli bir yeri oldu. Ülkesinin en iyi okullarından birinde felsefe hocalığı yapan Althusser, öğrencileri ile birlikte marksizm içinde adeta yeni bir ekol yaratarak önce Fransa'da, daha sonra da tüm Batı Avrupa ülkelerinde hızla etkinliği artan bir teorik akımın öncüsü oldu. Önce, 1960'lar Avrupasında yaygınlaşan ve marksizmi bir hümanizmaya indirgeyen düşünce akımlarına karşı cephe alan Althusser, tarihî maddeciliğin bir tarih (ve toplum) bilimi olarak özgüllüğünü vurguladıkça resmî ekonomizmle de çatışmaya başladı. Bir dizi polemik ve özeleştirel arasında zigzaglar yaparak gelişen bu sürecin Althusser'i Stalinizm ve dolayısıyla Sovyetler Birliği karşısında bir tutum almaya götürmesi kaçınılmazdı. Althusser'in Stalinizmle ilişkilerinin zaman içindeki gelişimi ve bugün ulaştığı yer apayrı bir çalışma konusu;⁹ beni burada ilgilendiren birkaç ana tema.

Althusser'in Stalinizmle ilgili yazılarını okuyanların ilk gözüne çarpan şey, bunlarda varolan sosyalist toplumların eleştirisine/analizine yarayacak bir ipucu dahi bulunmamasıdır. Bütün «teorici sapma» özeleştirelerine karşın, Althusser, sosyalist toplumlarla

ilgili analizlerini Stalin'in teorisinin analizi ile sınırlar. Yapılan, Stalin tarihî maddeci sorunsalı Marx'ın (ve bazen Lenin'in) kendi sorunsalı ile ayrıntılı bir şekilde karşılaştırmak, iki teorik sorunsal arasındaki farklılığı ve buradan Stalin'inin bir **sapma** (deviation) olduğunu göstermektedir.¹⁰ Analizde, «ekonomizm /hümanizm ikilisi» pivot rolünü oynar; bu ikilinin burjuva ideolojisine ait olduğu kanıtlandıktan sonra,¹¹ Stalin'in sorunsalında da varlığını göstermek sapmanın kanıtlanması için yeterlidir.¹²

Toplumların belirlenmesinde ideolojinin önemli bir yeri olduğunu ve ideolojik düzeyi doğrudan ekonomik düzeye indirgememizin imkânsızlığını (Althusser «görece özerklik» diyor) ekonomizme karşı savunmak ne kadar haklı ise, somut toplumların analizinin o toplumların hakim ideolojilerinin eleştirisi ile mümkün olabileceğini zannetmek de o kadar yanlıştır. Tarihî maddeciliği tarihin (ve toplumun) anlamlı bir bilimi yapan, somut toplumsal kurumların insan-insan ilişkilerini nasıl belirlediğini ve bu ilişkiler tarafından nasıl belirlendiğini anlamamıza imkân verecek kavramsal araçlara sahip olmasıdır. Sosyalist toplumlar sadece bir ideoloji değil, fakat somut toplumlar olarak bulunmaktadır; onları Stalin'in teorik sorunsalına indirgeyemeyiz. Aksi halde, «teorici sapma» suçlamaları nesnel bir temel kazandıkları gibi, sosyalist toplumların analizine yararlı olmaktan çok zararlı olabilecek sonuçlara da ulaşabiliriz.¹³

D. Avrupa komünizmi. Batı Avrupa'nın sosyalist hareket ve düşünce tarihinde çok özgül bir yeri var. Marksizmin doğuş yeri ve 1917 öncesi sosyalist hareketin en yoğun olduğu bölge olması bir yana bırakılırsa, 1920 sonrasında da dünyanın geri kalan yörelerinde raslanmayan bazı nitelikleri var; hattâ Batı Avrupa'nın tek (unique) yapısından bahsetmemiz dahi mümkün. Bu teklüğün işçi sınıfı hareketine yansımaları, güçlü komünist (bolşevik) partiler yanında aynı derecede güçlü sosyalist (anti-bolşevik) ve sosyal demokrat (reformist) partilerin beraberce yaşayagelmesi. Gerek bolşevik olmayan işçi sınıfı partilerinin yasaklandığı sosyalist toplumlardan, gerek işçi sınıfının politik örgütlenmesinin çok zayıf olduğu (Kuzey Amerika da dahil) diğer yörelerden ilk fark bu.¹⁴ Batı Avrupa'nın ikinci özelliği,

marksist düşüncenin, sık sık resmî partiler tarafından dışlanması karşın az sayıda da olsa, bir dizi marksist aydın tarafından canlı tutulması ve yaşatılması. Bugün bir «Batı Marksizminden» bahsedebiliyoruz, yani Doğu (Avrupa) Marksizminden ayırdedebiliyoruz.¹⁵

Son yıllarda adını sık sık duyduğumuz Avrupa komünizmini bu iki birikimin bir sonucu olarak görme eğilimindeyim. Birbirinden bağımsız gibi gelişen iki düzeyin (burada politik ve teorik düzeyler) karmaşık bir bütün içinde kesişmesi anında birinin öne çıkması doğaldır. Avrupa komünizmi olayında, öne çıkan politik düzey olmuş, yani Batı Avrupa komünist partilerinin güncel politik kaygı ve sorunları aslında kökleri çok daha derinde olan bir olaya damgasını vurmuştur. Böylece, sosyalist ülkelerin Avrupa halklarından artık saklanması imkânsız olan Gulag'ları, iktisadî sorunları, tek partili politik süreçleri, vs. Avrupa komünist partileri tarafından reddedilerek, güncel politik kavgalarında bir ayakbağı olmaları engellenmeğe çalışılmaktadır.¹⁶

Bu durumda, bugünkü haliyle, Avrupa komünizminin sosyalist toplumları analizine de aynı pragmatik yaklaşımın hakim olması doğaldır. Seçilen yol şudur: Varolan sosyalist toplumların ve dolayısıyla sosyalizmin ciddi bir analizine gidilecek yerde, istenmeyen sonuçları şu ya da bu şekilde sosyalist ülkelerin tarihlerindeki (ve Batı Avrupa için geçerli olmayan) bir dizi ögeye atfetmek. Rusya'nın geri kalmışlığı, Rus köylüsünün (mujiplerin) ilikelliği, iç savaş, empyralizm tehdidi, vs. Buradan, özgül tarihi farklı olan gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde kurulacak sosyalizmin de farklı olacağı sonucuna kolaylıkla varılmakta.¹⁷ Bütün reelpolitik çekiciliğine karşın, bu açıklamanın sosyalist toplumları anlamamızı kolaylaştırmadığı, tam tersine bunların üstündeki sis perdesini kalınlaştırdığı açıktır. Somut zaman ve mekanda tanımlanan her toplumun belirlenmesinde kendi **özgül tarihinin** (moda deyimle: Konjonktür) çok önemli olduğunu maddeci tarih (ve toplum) bilimi daima vurgulamıştır. Ancak, aynı bilim, **tarihî belirlenmelerin** anlaşılabilmesinin önşartı olarak **yapısal belirlenmelerin** bilinmesi gereğini de getirir. Bir örnek verirsek, Amerikan ya da Japon toplumunun tarihini ancak ve ancak kapitalizmin yapısal özelliklerini (kapitalist üretim tarzı)

bildikten sonra anlayabilir yani tarihî olanı yapısal olandan ayırdedebiliriz.¹⁸ Yukarıda görüldüğü gibi, Avrupa komünizmi, sosyalist toplumların yapısal analizinin yapılmasını engellediği ölçüde maddeci bilimin zenginleşip gelişmesine de ciddi bir baraj kurmaktadır.¹⁹

2. TEORİNİN AZGELİŞMİŞLİĞİ ÜZERİNE

Marx'ın insanoğlunun önüne dünyayı anlama/dönüştürme ikilisini koymasından bu yana 130 yıl geçti.²⁰ Bu 130 yılın ilk 70'inde, kapitalizm içinde zengin eylem deneylerine karşın (1848, Paris Komünü, vs.), çaba daha çok anlamaya yönelikti. Ancak, son 60 yıldır sosyalist hareket fiilen dünyayı dönüştürme imkânlarına sahip. Başka bir deyişle, elimizde 60 yıllık (ve birden fazla ülkede) bir sosyalizm uygulaması var. Şu halde, çağımızın somut toplumsal pratiğinde yukarıdaki ikilinin dönüştürme elemanının ağırlık kazandığını söyleyebiliriz. Ancak, dünyayı dönüştürme sürecinde ciddi bazı zorluklar ve başarısızlıklarla karşılaşılıyorsa, bunların büyük ölçüde ikilinin ilk elemanındaki (yani anlamadaki) sorun ve başarısızlıklarımızın uygulamamıza yansımaları olduğunu da unutmamamız gerekir. Nitekim, birinci bölümde sosyalist topluma yönelen eleştirileri ele alırken açıkça gördüğümüz gibi, sosyalist toplumların anlaşılmasını sağlayacak teorik araçlarımızda önemli yetersizlikler vardır. Bu bölümde, maddeci tarih (ve toplum) biliminin bu kadar uzun süreli bir uygulamaya karşın bu denli az gelişmiş kalmasının koşullarını açıklamaya çalışacağız.

Bu şekilde yoğun bir bilgi teorisi (epistemoloji) tartışmasına girmemem nedeni, az gelişmişlikten kurtulmanın tek yolunun az gelişmişliğin nesnel nedenlerini saptamaktan geçmesinden. Kendi kendisini anlamayan (teorik teste tabi tutamayan) bir bilimin dünyayı anlamaktan ne kadar uzak olacağı, sanıyorum ki, herkesçe kabul edilecektir. Burada hemen, akla önceki bölümde Althusser'e yönelttiğimiz itirazlar gelebilir: Bu yoldan biz de bir teorici sapmaya düşmüş olmuyor muyuz? Eğer analizimizi bu noktada kessek, yani marksist düşünce tarihinin analizi ile kendimizi sınırlasaydık, bu suçlama haklı olabilirdi; halbuki, burada amaçlanan sosyalist uygulamanın (dönüştürme) eleştirmesini yapabilmemizin bir önkoşulu olarak teoriye yönelmek. Yani, mad-

deci teorinin kendisine eleştirel bir yaklaşımı benimsemediğimiz, varolan sosyalist toplumların anlaşılma (ve dolayısıyla yeniden-dönüştürülme) sürecine giremeyeceğimizi, ya da, başka bir deyişle, onlardan farklı toplumlar kuramayacağımızı öneriyorum.

Önce tarihî maddeciliğin bu günkü durumunu saptamamız, elimizdeki hipotezlerin bir envanterini yapmamız gerekiyor. Ana hatları ile marksist klasiklerden bize kalanlar şunlar: 1. Genellikle toplumların gelişme kuralları ile ilgili hipotezler; bunları Marx ve Engels'in sağlıklarında yayımlanan eserlerinde genel anlatımlar halinde bulmak mümkün (**Manifesto, Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**'ya önsöz, **Kapital**'de bölük pörçük parçalar, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**), içlerinde en çok atıfta bulunulan **Katki**'ya önsözdeki iki-üç paragraflık bölüm. 2. Kapitalizmin teorisi. Marx'ın eserinde esas ağırlık kapitalist üretim tarzının iktisadî özelliklerinin ortaya çıkarılmasında: **Das Kapital**. Kapitalizm-öncesi toplumlar için, sağda solda (özellikle **Kapital**'de) söylenenler dışında, tek topak metin olarak çok sonradan yayımlanan **Grundrisse** var, ayrıca somut (kapitalist) konjonktürlerin analizlerinin yapıldığı **18 Brumaire, Fransa'da Sınıf Çatışmaları ve Fransa'da İç Savaş** gibi eserler var. 3. Sosyalist örgütlenme ile ilgili olarak **Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirileri** gibi kısa metinler ile Paris Komünü üstüne **Fransa'da İç Savaş** içine yerleştirilmiş bölümler. Bu envanterin genel sonucu, klasiklerin bıraktığı mirasta en büyük ağırlığı kapitalizmin analizinin taşımasıdır. Bu geleneğin Marx ve Engels'in ölümlerinden sonra da devam ettiğini (Kautsky, Luxemburg), ancak bu kez sosyalist hareketin iktidara gelmek için takip etmek zorunda olduğu strateji ve taktiklerle ilgili tartışmaların yoğunlaştığını görüyoruz. Lenin'in Ekim devrimi öncesinde yazdıklarının tümü, sosyalist toplumla ilgili unsurlar da taşıyan Devlet ve İhtilâl bir kenara bırakılırsa, bu iki kategoriden birine giriyor. Şu halde, Ekim devriminin arifesindeki teorik envanterimizi şu şekilde özetleyebiliriz: Tarih (ve toplum) bilimi ve sosyalist toplumla ilgili birkaç genel hipotez, kapitalizm ve işçi sınıfının iktidara geliş biçimi ile ilgili ayrıntılı analizler.

İşçi sınıfının ciddi bir iktidar mücadelesi verdiği bir somut sınıf çatışması bağlamında,

teorik ağırlığın da yıkılması amaçlanan üretim biçimi ve bunu gerçekleştirmenin ön şartı olan strateji ve taktiklerde yoğunlaşmasını normal karşılamak gerekir. Gene de, epistemolojik açıdan iki önemli sorun hemen göze çarpıyor. Bunlardan ilki, tarih (ve toplum) bilimini tüm ayrıntıları ile geliştirmeden, belirli bir toplum biçiminin (bu bağlamda kapitalist üretim tarzı) nasıl analiz edilebileceği? Gerçekten, bir bütünün (tüm toplum biçimleri yani tüm tarih) genel belirleme kurallarını ayrıntıları ile çözümlenmeden bu bütünün bir alt-bölümünün (bir toplum biçimi yani bir tarih kesidi) nasıl belirlendiğini sağlıklı bir şekilde açıklayabilir miyiz? Bu soruya evet cevabını veremediğimize göre, daha en başından Marksizmin kapitalizmi analizinde ciddi bazı eksikliklerin olduğunu kabul etmemiz gerekir.²¹ İkinci sorun, konumuzla doğrudan ilgili; kurulması amaçlanan toplumun (sosyalizm) iki son derece genel nitelik dışında (mülkiyet ve iktidar) tanımlanmamış olması, bu iki formel ilişki arzulan yönde çözümlendikten sonra (kamu mülkiyeti ve işçi sınıfı diktatörlüğü) sosyalizmin kendiliğinden kurulacağı inancını içermektedir. Bu kendiliğindençilik, bilimsellikten mutlakla çelişir,²² çünkü, şu ya da bu şekilde maddeye bir amaç yüklemekle özdeştir (finalizm)²³

Ancak, bu iki sorunu, Ekim devrimi ile başlayan yeni dönemde, sosyalizmin gerçekleşmesi açısından çok önemli engeller olarak görmüyorum, tam tersine maddeci teorideki bu (ya da başka) eksikliklerin kaçınılmaz olduğu kanısındayım. Kaçınılmaz, çünkü, hiçbir teorinin salt teorik çalışma ile mükemmel hale gelmesine imkân yoktur; her teori ancak ve ancak uygulanma sürecinde kendi hatalarını tesbit etmek yani kendini denemek imkânına kavuşur. Maddeci teorinin uygulaması ise sosyalist toplumdur. Bu şekilde, klasiklerden beri en çok vurgulanan kavramlardan birine, teori-pratik birliğine geliyoruz.²⁴ Nedir teori-pratik birliği? Bilgi üretiminin temel koşulu, somut (gerçek) olaylar arasında nedensellik ilişkisi kuran her hipotezin (teori), gerçeğin gerçekten o hipotezin önerdiği biçimde davranıp davranmadığına bakılarak (pratik) denenmesidir.²⁵ Doğal bilimlerde bu süreç iki biçimde oluşur. İnsanın etki alanı dışındaki olaylarda (örneğin gök cisimlerinin hareketi) hi-

Birikim 35/10

potenin önerdiği davranışla gözlemlenen davranış karşılaştırılır.²⁶ İnsanın etki alanına girilen olaylarda ise (fizik, kimya, vs.), hipotezin önerdiği uygulama fiilen yapılarak (laboratuvar ve deneyler), uygulama ile hipotez karşılaştırılır. Objektif bir bilim,²⁷ varolan hipotezlerin uygulanarak/gözlenerek eksik/yanlış yanlarının ortaya konması ile beliren yeni hipotezler aracılığı ile ad infinitum gelişir.²⁸ Gerek gözlem, gerek kontrollü deney imkânları çok sınırlı olsa da,²⁹ toplumun bilminde de bilgi üretiminin kuralı bundan farklı olamaz. Bu açıdan, Ekim devrimi sonrasında kurulmaya başlayan Sovyetler Birliği, insanlığın anlamadığı (ve dolayısıyla kontrol edemediği) güçlerin esiri olduğu tarih-öncesinden çıktığı ve maddeci hipotezin önerdiği toplumsal örgütlenme biçimlerini uygulamaya koyarak toplumda ilk bilimsel deneyi başlattığı ülkedir.³⁰ Bu deneyin başarısı da, başarısızlıkları da, uygulamayı fiilen yapanların olduğu kadar bu uygulamanın ışık tutucusu olan bilime, yani marksizme aittir.³¹ Sosyalist ülkelerin var olduğu bir dünyada marksizmi sadece Marx'ın ya da Engels'in (ya da başkalarının) kitap ve makalelerinden ibaret kabul edemeyiz; ne Sovyetler Birliği'ni (somut toplum: Pratik) marksizmden, ne de marksizmi (teori) Sovyetler Birliği'nden ayrı düşünemeyiz. Aksi halde teori-pratik birliğini, yani maddeci tarih (ve toplum) bilimini ideolojiden ayırıp bilim yapan temel niteliği reddetmiş oluruz.

Ekim devrimi sonucu kurulan sosyalist toplumların pek de başarılı sonuçlar vermedikleri, insanlığın önüne cazibeli bir gelecek sermek bir yana, bir eşitsizlikler ve adaletsizlikler medeniyeti olarak sosyalist hareketin 100 küsur yıldır büyük özveriler pahasına karşısında mücadele ettiği kapitalizmin dahi ekonomik, politik, kültürel, vs. düzeylerde gerisinde kaldıkları yönünde bir kanı yavaş yavaş bizzat sosyalist hareketin içinde güçlenmekte. Şu anda, bu başarısızlığın tarihî oluşumunu genel hatları ile dahi verecek değilim. Ancak, gerçekten bu tür bir başarısızlıkla karşı karşıya isek, ilk devrimin gerçekleştiği somut toplumun somut koşullarının da bunda büyük payı olmasına karşın; esas sorunu Ekim devriminin hemen ardından sözkonusu teori-pratik birliğinin kopmasında, ve, maddeci bilimin önce bir politik partinin (bolşevikler), sonra

da bir devletin (SSCB) resmi ideolojisi haline dönüşmesinde aramak gerekir. Bu dönüşümün ne ölçüde Rusya'nın somut koşullarından kaynaklandığı ne ölçüde ise bizzat marksist sorunsalın sosyalist toplum ve siyasal iktidar anlayışında zaten mündemec olduğu³² ayrıca uzun uzun tartışılması gereken bir konu. Bu açıdan, daha 1920 yılında oluşan «işçi muhalefeti» (workers opposition), işçi sendikaları ile ilgili tartışmalar ve nihayet Kronstadt olayı³³ ve bunların susturulma biçimleri ilginç bir başlangıç idi.³⁴ Bu sürecin bizi Lissenko olayına götürmesine şaşmayalım: Maddeci bilim ideolojisi dönüşümlü ölçüde dogmatlaşmış ve en sonunda ne idiği belirsiz a priori (felsefi?) saçmalıklarını doğal bilimlere bile uzatarak onların gelişmesini de engelleyebilmiştir.³⁵ Bu yapı içinde maddeci tarih (ve toplum) biliminin gelişmesi herhalde beklenemezdi.

Yukarıda yapılan açıklamalar ve gözlemlerden toplumla ilgili tüm bilimlere ortak bazı temel epistemolojik sorunlara geçebiliriz. Bence toplumsal bilimlere doğal bilimlerden ayıran temel özellik, bilgiyi üreten kişinin de toplumsal çatışmalar içinde bir taraf,³⁶ yani toplumun bir parçası olması. Toplumun bilgi olarak üretilmesi, bir bütünün kendi hakkında bilgi sahibi olması gibi,³⁷ doğal bilimlerde hiç raslanmayan ve bilimsel yöntemin temel objektiflik kuralını kökünden yaralamaya çok elverişli bir durum ortaya çıkıyor. Toplumla ilgili tüm bilimlerin yoğun bilim-dışı (ideolojik) unsurlar taşımasının kökeni, bu nesnel epistemolojik zorunlulukta. İnceleme alanımız olan tarihî maddecilikte de aynı durumu görebiliyoruz. Ben, bu amaçla iki yeni kavram önereceğim: Negatif teori ve pozitif teori kavramları.³⁸ Negatif teori, sınıf çatışmasında taraf tutmuş ve sosyalizme inanmış bilgi üreticisinin teorik pratiği bir araç, sınıf çatışmasında bir silah olarak kullanması, yani teorik faaliyetini bir politik hareketin ajitasyon ve propoganda unsuru olarak yürütmesidir. Dikkat edilirse, bu hal, yukarıda açıklanan objektiflik postülatı ile çelişir; anlaşılması amaçlanan gerçek olduğu haliyle değil, harekete yararlı olacağı beklenen haliyle algılanır. Bu şekilde üretilen kavramlar-hipotezler bütününün gerçeği anlamamızı kısıtladığı ölçüde dönüştürmemizi de engelleyeceği açıktır; politik hareketin iktidara gelmesini ajitatif nitelikleri ile ne kadar ko-

Birikim 35/11

laylaştırır, kolaylaştırır, iktidarın başarısına hiçbir katkıda bulunmaz. Pozitif teori ise bize gerçeğin belirleyici güçlerini bu güçlerden yararlanarak bizzat o gerçeği amaçladığımız yönde dönüştürebilmemiz için verecektir; ajitatif yetersizliğine karşılık uygulamadaki tek yardımcımızdır.

Doğal olarak, her genel teori hem negatif hem de pozitif teorik unsurlar taşır. Örnek olarak Marx'ın **Das Kapital**'ini alabiliriz. **Kapital**'de, basit ve genişleyen yeniden-üretim tasaklarını, kapitalist endüstrinin karşılıklı bağımlılıklarını ortaya koyması ve daha sonra Leontief matrisleri, üretim modelleri gibi hem kapitalist üretim süreci ile ilgili hem de planlama teorisinde kullanılan kavramsal araçların öncüsü olduğu için, pozitif teoriye örnek gösterebiliriz.³⁹ Buna karşılık, emek-değer teorisinde, bir yandan piyasadaki eşit mübadelelerin altında yatan eşitsiz insan-insan ilişkilerini (sömürü) açıklayan pozitif unsurlar, diğer yandan da mekanik konumu nedeniyle marksist bir firma teorisinin kuruluşunu engelleyerek hem kapitalizmin anlaşılmasında hem de sosyalist üretimin örgütlenmesinde ayakbağı olan negatif unsurlar bulabiliriz.⁴⁰ Marx'ın azalan kâr hadleri ve buhran teorileri ise, yazılı 100 yılı aşmasına karşın, ne ampirik olarak ne de teorik olarak doğrulayamadığımız negatif teori örnekleridir.⁴¹

Teorisyenin nesnel dünyası iki öğeden oluşur: Kendinden önceki hipotezler ve bu hipotezlerin açıklamayı amaçladığı somut gerçek. Marx, toplumla ilgili ama hepsi bilim-öncesi (ideolojik) büyük pörçük hipotezleri⁴² yaşadığı çağın somut gerçeği ile bütünleştirerek yeni bir senteze giderken aynı anda tarihi ve toplumu bilimsel düşünceye açıyordu. Bu geleneği devam ettirmek, kendimizden önceki hipotezleri çağımızın somut gerçeği içinde teste tabi tutup negatif unsurlarından temizleyip yeni (pozitif) unsurlar getirerek bilgi haznemizi her geçen gün arttırmak, kısaca teori-pratik birliğini yaşatarak dünyayı daha iyi dönüştürmek de bizim görevimizdir.⁴³

3. NEGATİF TEORİ ÖRNEĞİ: BETTELHEİM VE KAPİTALİST SSCB

C. Bettelheim marksist iktisadın ünlülerinden biri. Genellikle planlama ve sosyalist

ekonomilerle ilgili pek çok eseri var, bunlardan bir kısmı Rusçaya bile çevrilerek Sovyetler Birliği'nde yayımlanmış. 1960 öncesinde yazdıklarını şimdi okuyunca insan doğrusu biraz garipsiyor; bu günlerde SSCB'ne kapitalist diyen Bettelheim'in o devirlerde Sovyet planlama modelinin ve Sovyet ekonomisinin başarılarını herkese karşı hararetle savduğunu hayretle görüyoruz⁴⁴. Ancak, 1960'lerden sonra, biri teorik diğeri politik iki olay, Bettelheim'in Sovyetler Birliği'ne bakış açısını etkiliyor: Althusser ve ÇKP - SBKP çatışması. Bunlardan ilki, Bettelheim'i sosyalist bir ekonomiyi yeniden tanımlamaya itince, bildiğim kadarıyla Althusserci hipotezlerin ekonomiye ilk uygulamalarını yapıyor (1970, 1973)⁴⁵. Bettelheim'i, Sovyetler Birliği'ni «doğru» varmış kapitalizmden başka bir şey olmayan» toplum olarak nitelendirdiği **SSCB'nde Sınıf Mücadeleleri** (1974) adlı kitabına götüren süreç bu.

Ne var ki amacımız Bettelheim'in genel bir değerlendirmesini yapmak değil; bu nedenle bir yazısı, yukarıdaki kitabına yazdığı önsöz üzerine dikkatimizi yoğunlaştırmak istiyorum (bak. Bettelheim 1977). Bettelheim'in bu yazıda hemen ortaya çıkan ilginç bir sorunsalı var: ben bu sorunsaldaki birinci bölümde açıklanan eleştirilerdeki eksikliklerin adeta tümüne raslandığı kanısındayım. Ancak, özellikle Mao ve Althusser için getirdiğimiz eleştirilerin kesinlikle Bettelheim için de geçerli olduğu açıktır: Yoğun bir teorici sapma içinde tersine dönmüş bir ekonomizm. Ender raslanan karmaşıklıkta bu eklektizmin, büyük ölçüde Bettelheim'in bir Fransız komünisti olarak özgül kişisel belirlenmesinden kaynaklandığını tahmin etmek pek de kehanet olmazdı sanırım.

Eklektizm sorunu bir kenara bırakılırsa, Bettelheim'in Sovyetler Birliği'nde bazı işlerin yürümediği gözlemiyle yetinmediğini, olan bitenlerin nedenlerini açıklamaya yönelik bir teorik sorunsal kurmaya çalıştığını, yani ciddi bir teorik çaba içerisinde olduğunu görüyoruz⁴⁶. Bence, Bettelheim'i Stalin'e hakaretname düzen pekçok yazardan ayırdeden ve bir negatif teori (negatif de olsa teori) örneği olma niteliğini kazandıran bu çabası. Marksist sorunsala, son 60 yıllık sosyalizm uygulaması deneyi ile ilgili gözlemlerinden hare-

ketle **doğru** sorular soruyor, fakat, soruları ile marksist sorunsalı genişleterek dönüştürecek yerde boş yere aynı sorunsal içinde onlara cevap arıyor. Bugünkü Sovyet toplumuna yönelttiği eleştirel çabayı, maddeci bilimden esiriyor. Bu söylediklerimi daha açık hale getirmek için, yazıdan nisbeten uzun bir alıntı yapmak istiyorum.

«1962 - 1967 yıllarındaki metinlerimin başlıca yetersizliği... (o) metinlerde toplumsal olarak birleştirilmiş bir politikanın (ekonomik plan onun yalnızca aracı olabilir) başlıca engelinin, **üretici güçlerin gelişim düzeyinde değil, fakat tam tamına egemen toplumsal ilişkilerin niteliğinde, yani hem kapitalist işbölümünün yeniden üretiminde, hem de ideolojik ve siyasal ilişkilerde** bulunduğu açıklığa kavuşturulmuş değildir. İdeolojik ve siyasal ilişkiler sözkonusu işbölümünün bir sonucu olmakla birlikte (...) bu işbölümünün yeniden üretiminin toplumsal koşullarını oluştururlar.

Demek ki **Sosyalist Ekonomiye Geçiş** başlığı altında yayımlanmış metinlerde açık olarak görünmeyen, üretici güçlerin gelişiminin, ne işbölümünün kapitalist biçimlerini ne de başka burjuva toplumsal ilişkileri asla **tek başına ortadan kaldıramayacağıdır**. Söylenmemiş olan, ancak proletarya diktatörlüğü altında geliştirilen ve —bir bilimsel kitle deneyi ve teorik analiz sayesinde— doğru bir biçimde yönetilen bir **sınıf mücadelesinin**, kapitalist işbölümüne ve bununla eşzamanlı olarak sömürü ve baskı ilişkilerinin yeniden üretimine imkân veren siyasal ve ideolojik ilişkilere karşı saldırıya geçerek, kapitalist ekonomik ilişkilere son verebileceğidir» (s. 68, italikler metinde).

İlk okuyuşta bu alıntıda getirilen tezlere katılmamak imkânsızdır. Daha sonra ayrıntılı biçimde inceleyeceğim üç tez bu metinde vardır. Yani, birincisi, üretim ilişkilerinin hukukî (mülkiyet) ilişkilerine indirgenemeyeceği fakat arkasında yatan işbölümü sürecine bakmamız gerektiği; ikincisi, sömürünün ortadan kalkmasının tek başına üretim güçlerinin gelişmesi ile mümkün olmayacağı; üçüncüsü, ide-

olojik ve siyasal ilişkilerin de (devlet ya da politik düzey) toplumsal belirlenmeyi ekonomik ilişkilerin hem sonucu hem de önkoşulu olarak etkilediği. Bence çok önemli olan bu üç tezi zaten ayrı bir bölümde ele alacağım için (bak. beşinci bölüm), burada üstünde fazla durmuyorum. Ancak, her üç tezin de, benim ekonomizm, Bettelheim'in «ekonomizm», «basite indirgenmiş marksizm», «mekanizm», «donmuş marksizm» diye nitelendirdiği ortodoks marksist anlayışa ne kadar ters düştüğü açıktır.

Ne var ki, ben, gene de, yukarıdaki üç tezin, Bettelheim'in sunduğu biçimde «tersine dönmüş bir ekonomizmden» bizi kurtarmadıklarını, altları biraz eşelenince geriye sadece Bettelheim'in Stalin'in teknisizmine⁴⁷ karşı çıkıp Stalin - Troçki sorunsalındaki örtük komplocu politika anlayışını açıkseçik hale getirmesinin kaldığını önereceğim. Bu önerinin kanıtlanması sürecinde, yukarıda negatif teoriden ne kastettiğimizin daha iyi anlaşılabilceğini ümit ediyorum.

Birinci tezde, Bettelheim, ekonomik işbölümünün⁴⁸ üretim ilişkilerinin temel belirleyicisi olduğunu ve bu ilişkilerin yeniden üretimi ile ekonomik işbölümünün yeniden üretiminin aslında aynı şeyler olduğunu söylüyor. Buna göre, hukukî mülkiyet biçimlerindeki dönüşüm, üretim ilişkilerinin dönüşümü için **gerekli** olsa bile **yeterli** olamaz. Buraya kadar çok iyi, çünkü ben de katılıyorum bu öneriye. Ancak, Bettelheim burada bir küçük ekleme yapıyor, ve işbölümü sözcüğünü daima kapitalist sıfatı ile beraber kullanıyor («kapitalist işbölümünün yeniden üretiminde», «işbölümünün kapitalist biçimlerinde»). Benim de itirazım bu «kapitalist» sözcüğüne. «İşbölümü», üretim güçlerinin gelişme düzeyi yani teknoloji tarafından doğrudan belirlenen bir şey, «kapitalist» ise belirlenme sırasında çok daha geride, ancak mülkiyet biçimi de ortaya çıktıktan sonra varlığa kavuşuyor. Kılı kırk yarıyoruz gibi oluyor belki ama, iki ayrı belirlenme düzeyinin bu şekilde birbirine bağlanmasının çok önemli bir sonucu var: Bettelheim, üretim güçlerinin bu gelişme düzeyine (teknoloji) tekabül eden işbölümüne kapitalist diyerek, peşinen çağdaş teknoloji ile özel mülkiyet olmadığı için kapitalist olmayan fakat sömürü olduğu için de sosyalist olmayan bir

toplum tipinin varlığını engelliyor. Bunun ise anlamı çok açık: Tarihî evrim sürecinde kapitalizmden sonra **mutlaka** sosyalizm gelir. Ekonomizmin doğrusal evrim çizgisini kırdığını iddia eden Bettelheim'in bizi tekrar oraya getirmesi çok ilginç⁴⁹. Ancak, analizi burada kesemeyiz Bettelheim gibi ünlü bir düşünürün nasıl olup ta böyle bir hatayı yaptığını, iki ayrı belirlenme düzeyini bir araya getirerek finalizme düştüğünü araştırmamız gerekir. Bu kez, karşımıza aniden yeni bir kavram, Althusser okulunun son 10 yılda çok yaygın bir kullanım alanı kazandırdığı «gerçek temellük» kavramı çıkıyor⁵⁰. Marx, «üreticinin emek sürecinde üretim araçlarını gerçek temellük» (Balibar) diye bir kavramı örtük olarak kullanıyor; fakat, hiçbir şekilde yaptığı analizin pivot ögesinin önce Balibar daha sonra da Bettelheim'in önerdikleri gibi bu kavram olduğu söylenemez. Gene de, bu kavram, beraberinde getirdiği (ve bu kez Marx'ın sık sık kullandığı) üretim araçları ile üretici arasındaki **kopuş** (separation) kavramı ile beraber, ilk bakışta üretim güçleri ile mülkiyet ilişkileri arasındaki bağlantının kurulmasında eksik halkayı oluşturur gibi duruyor. Doğrusu, ben de, uzun süre bu kavrama hayatî bir teorik değer verdiğimi kabul etmeliyim.

Kavramın işlerlik kazanması şu şekilde: Üretim güçlerinin bir gelişme düzeyindeki «gerçek temellük» ilişkileri ile «mülkiyet ilişkileri» arasındaki tutarlılığa dikkat etmeliyiz. Bu ikisi arasındaki tutarlılık (correspondence) ya da tutarsızlık (non-correspondence), söz konusu mülkiyet ilişkilerinin üretim güçlerinin o gelişme düzeyine tekabül edip etmediğini bize verecektir. Bu iki kavramın Bettelheim'in sorunsalındaki önemini biliyoruz. Diğer yandan, her iki ilişkide kopuş olup olmasına bakarak bir «benzerlik» kavramı üretecek (homologie)⁵¹. Bu son kavrama göre, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında üretici ile üretim araçları arasında (yani «gerçek temellük ilişkilerinde») kopuş yokken, mülkiyet ilişkilerinde kopuş vardır, yani bir «benzemezlik» (non-homologie) söz konusudur. Kapitalizmde ise, işbölümünün üretim ve yürütme (icra) fonksiyonlarını ayırması sonucu, hem «gerçek temellük ilişkilerinde» bir kopuş, hem de özel mülkiyetten dolayı «mülkiyet ilişkilerinde» bir kopuş olduğundan, «benzerlik» vardır. Bu-

raya kadar söylenenlerin akla yakın geldiği açıktır. Ancak, kavramın uygulanması devam eder ve, bu kavram aracılığı ile sosyalizmi her iki ilişkide «kopuşsuz» (non-separation) bir «benzerlik» (homologie) şeklinde tanımlarsak, işler değişir. Ajitatif olarak, üreticinin üretim araçlarını hem «gerçek temellük» hem de «mülkiyet» ilişkisi ile doğrudan kontrol ettiği bir dünya şüphesiz çok caziptir, ama kavram çağdaş üretim teknolojisinin etkin işlemesi için gerekli olan işbölümünü nasıl değiştireceğimiz hakkında bir ipucu⁵² dahi taşımadığı için, uygulamaya yönelik hiçbir işlerliği yoktur (negatif teori). Üstelik, «kopuşlu benzerlikten» mutlaka «kopuşsuz benzerliğe» geçileceğini önerdiğinden, yukarıda değinilen finalist bir doğrusal evrim çizgisinin (ekonomizm) içinde kalmamıza sebep olur: «gerçek temellük» ilişkilerinde kopuş varsa, demek ki «kapitalist gerçek temellük ilişkileri» söz konusudur; şu halde, «mülkiyet ilişkileri» de kapitalisttir. Yani, işçilerin varlığı, Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin varlığının yeterli kanıtıdır. Bettelheim'in analizinin aynen bu şekilde yürütüldüğü ve «**toplumda temellük sorununun çözümlenmiş biçiminde**» (s. 70, 71. İtalikler onun) Sovyetler Birliği'nde kapitalizmi kanıtladığı kolayca görülebilir.

Yukarıda söylenenlerin ışığında ikinci teze baktığımızda, Bettelheim'in aslında genel anlamı ile finalist bir ekonomizme, yani kölelikten mutlaka feodaliteye, feodaliteden mutlaka kapitalizme, kapitalizmden de mutlaka sosyalizme geçileceğine karşı çıkmadığını, sadece bu geçişlerin salt dar anlamı ile iktisadî verimlilik olarak tanımlanan üretim güçlerindeki gelişmeler ile mümkün olacağını öneren Stalinci teknisizme karşı çıktığını görüyoruz. Halbuki, verimlilikteki değişmeler ile doğrusal evrimi açıklamak nisbeten kendi içinde tutarlı bir görüş; bu nedenle, bu bağı kırınca, Bettelheim'in doğrusal evrimi **bir başka şey** ile açıklaması gerekiyor. İşte bu başka şeyi, Bettelheim maocu voluntarizmde, yani «doğru biçimde yönetilen bir sınıf mücadelesinde» buluyor; ki, bu da bizi üçüncü teze getirmekte.

Bence, burada önemli olan kavram, «doğru biçimde **yönetilen**» (italik benim) kavramıdır. Sınıf mücadelesinin, onun doğru biçimini bulmak tarihî misyonunu (?) taşıyan bir azınlık tarafından yönetilmesinin, hem madde-

ci tarih biliminin, hem de sosyalizmin temel ilkeleri ile kesinlikle çeliştiği kanısındayım. Büyük insan kütlelerinin, mutlak doğru ile teçhiz edilmiş bir yöneticiler grubunun emrindeki pasif bir araç haline dönüştürülmeleri, **de facto** Stalin (Troçki) uygulamasından çok farklı değildir⁵³. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ekonomik süreçle politik süreç arasındaki bağlantıyı sağlayan **somut toplumsal mekanizmaları** bulamadığımız (ya da aramadığımız) ölçüde, politik süreci açıkça toplumsal belirlenme analizimize katmanın bizi bu sürecin komplocu-fesad teorisinden kurtarması söz konusu olmaz: Bir gün, merkez komitesinde uzun süre oturup sağcılıklarını herkesten gizlemiş olanlar daha etkin bir komplo ile «proleter yolu» bırakıp «burjuva yolu» seçerler ve, ertesi gün de, toplumumuz «kapitalist» olur. Bu şekilde kapitalist olan toplumla, «proleter yolu» seçen yöneticilerin daha etkin komplocu oldukları için hâlâ «doğru bir biçimde sınıf mücadelesini yönettikleri» sosyalist toplum arasında, somut ekonomik ve politik mekanizmalar açısından bir fark olmaması ise önemsizdir. Bettelheim'in bir resmî ideoloji fetvacılığından bir başka resmî ideoloji fetvacılığına geçince söyleyebilecekleri de bundan ibarettir.

4. POZİTİF TEORİ ÖRNEĞİ: RAKOVSKİ VE SOVYET - TİPİ TOPLUMLAR

Sosyalist toplumların kendi içlerinden bu toplumlara ender de olsa eleştiriler yönelmiyor değil, fakat bu eleştirilerin dünya kamuoyuna sunulduğunda ciddi bir dengesizlik var. Soljenitsin ve benzerlerinin boy boy resimleri Batı gazete ve televizyonlarını süslerken, hiç olmazsa onlar kadar haksızlığa uğramış olsalar bile, bu toplumlara sosyalist bir platformdan eleştirenleri hem burjuva kitle haberleşme araçları, hem de sosyalist hareketin kendisi adeta sansür ediyor, bunların yazdıkları düşük tirajlı ve sosyalist basının marjında kalan birtakım küçük yayın organlarında hap-soluyor. Rakovski de bunlardan biri⁵⁴; kendisi hakkında tek bildiğim şey Doğu Avrupalı ve marksist oluşu. Doğu Avrupalı olmanın getirdiği bazı özellikleri Rakovski'de de görmek mümkün: Kapitalist (ya da hızla kapitalistleşen) ülke aydınlarından farklı olarak, sosyalizm onun için uzakta ve bir gün ulaşılabilecek

soyut bir kavram değil, içine doğup büyüdüğü, günlük hayatının bir parçası olan somut bir toplum⁵⁵. Bu nedenle olsa gerek, sosyalizmi Marx ya da Engels'in metinlerindeki soyut anlatımlarda değil, somut insan-insan ilişkilerini kapsayan somut sorunlarda ele alma eğilimini taşıyor. Üstelik, marksist olması, onu bu uygulama ile marksist teori arasındaki karşılıklı bağımlılıkları, çevresinde olup bitenlerin daha içi anlaşılması için yeni (pozitif) teorik araçlara olan ihtiyacın bilincinde olarak araştırmaya itiyor. Makalesinin önemli bir yazı olduğunu ve tüm sosyalistler tarafından dikkatle okunması gerektiğini düşünüyorum⁵⁶.

Yazının çok yoğun ve pek de alışık olmadığımız bir üslup içinde yazılmış olması nedeniyle, getirdiği temel kavram ve önerilerin hiç olmazsa bir kısmını açmamızda yarar olabilir. Ancak, burada Rakovski'nin yazısı üzerine söylediklerimizin yazının yerine ikame edilemeyecekleri, tam tersine, yazı okunduktan sonra anlam kazanacakları kanısındayım.

Rakovski, analizine Sovyetler Birliği'ni (ve Doğu Avrupa ülkelerini) kapitalizmle sosyalizm arasında bir geçiş toplumu olarak nitelendiren akımlara sert bir eleştiri ile başlıyor. Ona göre, «Sovyet toplumlarının gelişimi... sosyalizmin amaçlarından farklı tarihî amaçları olan **sui generis** bir evrimdir» (s. 85). Bir çok marksistin bu toplumlara geçiş döneminde kabul edebilmelerinin nedeni ise, Marx'ın kavramsal yapısındaki yetersizlikten doğmaktadır. Bu yetersizliği Rakovski bizzat Marx'ın kendi kavramsal yapısının doğrusal bir evrimi içermesinde buluyor. Çağında bilinen tarihin bu şekilde yorumlanmaya uygun oluşu da, Marx'ın bu çizgiye historisist bir yaklaşımla geldiği sonucuna ulaştırıyor. Marx'ın çizdiği tarihî evrim şemasının büyük ölçüde Avrupa - Akdeniz yöresi tarihine özdeş olduğu ve dünyanın geri kalan yörelerinin (Hint, Çin, Afrika, v.s.) farklı evrimler geçirdikleri şüphesiz doğru. Gene de, bence, Rakovski Marx'ın üzerinde Hegel'in diyalektiğinin etkisini ihmâl ediyor; diyaetik mantıkta çoklu ve doğrusal olmayan bir evrime yer olmadığı çok açık⁵⁷. Nitekim Marx'ın söz konusu evrimi tasvir (Alman İdeolojisi, Manifesto), tarihî araştırmalarından epey önce (Grundrisse). Fakat, historizmin etkileri konusunda ayrılacak bile, Rakovski'nin tek-doğrusal evrim yargısına ka-

tılıyorum. Bunun önemli bir sonucu, «tüm modern toplumları iki birbirini takip eden aşamadan ya birine ya da ötekine (kapitalizm ya da sosyalizm) ya da bu iki sui generis tip arasındaki geçiş toplumuna sınıflayan marksizmin, kapitalizmden farklı bir evrim çizgisi üzerinde hareket eden bir çağdaş toplumun analizi için uygun kavramlara sahip olmadığıdır» (s. 86). İkinci bölümde yazdıklarımızın ışığında, Rakovski'nin önemli bir adım attığını, yani Marx'ı maddeci tarih (ve toplum) biliminin kurucusu büyük bir bilim adamı olarak ele alıp, onun yazdıklarına **mutlak doğru** niteliğini atfetmediğini görüyoruz. Pozitif (eleştirel) teori yönünde önemli bir adım bu.

Rakovski'nin analizinde vurgulayacağımız bir başka nokta, sosyolojik sınıf ile tarihî sınıf arasında getirdiği ayırım. Sınıf tanımı maddeci bilimin en önemli sorunlarından biri. Rakovski'nin getirdiği ayırım, bizleri yapısal belirlenme ile tarihî belirlenme ve dolayısıyla ekonomik süreç ile politik süreç arasındaki somut ilişki mekanizmalarına götürebilecek bir kavramsal araç. Bu mekanizmaları anlaşılmasının ise, ekonomizm-volontarizm kısır döngüsünü kırmakta hayati olduğunu yukarıda gördük. Sosyolojik sınıflar üretim güçlerinin gelişme düzeyi ve bu düzeye tekabül eden ekonomik ve toplumsal işbölümü tarafından, yani yapısal olarak belirleniyor. Tarihî sınıf ise, politik düzeyde, bir sosyolojik sınıfın «kendi sosyo-ekonomik çıkarlarının bilincine vararak bunları uygun örgütler aracılığı ile akılcı bir biçimde savunması» (s. 100) ile belirleniyor. Bence bu tanımdaki iki önemli sözcük, «bilinç» ve «örgüt» sözcükleri. Bilinç, bir sosyolojik sınıfın kendine özgü bir ideoloji üretmesini ve kendi sosyo-ekonomik çıkarlarını şu ya da bu biçimde tüm toplumun çıkarları olarak sunabilmesini, yani ideolojik düzeyi içeriyor. Örgüt ise, sosyolojik sınıfın toplumsal sınıf çatışması arenasına ekonomik, kültürel ama özellikle politik olarak çıkıp, toplumu kendi çıkarları lehine dönüştürebilmesini, yani esas anlamı ile politik düzeyi içeriyor. Rakovski'nin tarihî sınıf için getirdiği ölçüt ise çok somut ve açık: Sosyolojik sınıfların ideolojik ve politik örgütlenme hürriyetlerinin olmadığı bir toplumda, tarihî sınıflar da yoktur. Bu ölçütün bize ekonomik ve politik süreçler arasındaki özgül mekanizmaları ve politik

düzeyin toplumsal belirlenmedeki özgül yerini kesinlikle sağladığına hiç şüphem yok. Bu konuda pek çok örnek göstermek mümkün. Tarım toplumlarında (feodalite ya da asya toplumu) köylü sınıfının sosyolojik bir sınıf olarak var olduğu, ama, ne kendi ideolojisini üretme ne de politik örgütlerini kurma imkânına sahip olamadığı için, arada sırada kanlı isyanlardan sonra gene başladığı yere dönerek bir türlü tarihi kendi lehine dönüştüremediği biliniyor. Bunun tam tersi, burjuvaların ekonomik olarak daha güçsüz bir sınıf iken, hızla kendi ideolojilerini kurup, ideoloji ve politika (Kilise ve Ordu) tekeli ellerinde tutan feodaller ile ciddi bir mücadeleye girip, çoğunlukla da bu mücadeleden galip çıkmalarında görülebilir. Tarihî sınıf-sosyolojik sınıf ayırımının sosyalist toplumun teorisi açısından önemine ileride beşinci bölümde değineceğiz. Rakovski ise, bu kavramlardan, «Sovyet toplumlarının, kelimenin tarihî anlamı ile sınıfları havi olmadıkları» sonucunu çıkartıyor.

Şimdi de, Rakovski'nin nisbeten örtük bir biçimde, geçerken değindiği bir başka kavramın, formel ilişkilerle gerçek ilişkiler arasındaki karşılıklı bağımlılığın üstünde durmak istiyorum. Formel ve gerçek (ya da biçim ve öz) ayırımına marksizmde çok sık atıf yapılır. Ne var ki, bu kavrama yaklaşım genellikle asimetrik. Özellikle kapitalist ekonomide piyasa mekanizmasının bireyler arasında kurduğu formel eşitliğin aslında sınıflar arasındaki gerçek eşitsizliğe tekabül ettiği, yani formel eşitlik ya da özerklik ilişkilerinin gerçek eşitsizlik ve hakimiyet ilişkilerini sakladığı (mystify) vurgulanır; ve analiz çoğu kez burada kesilir. Formel eşitlik ilişkilerinin gerçek eşitlik ilişkileri için **yeterli koşul** olmadıkları şüphesiz doğrudur, ancak, bunun tersini de unutmamamız gerekir: Formel eşitlik olmadan gerçek eşitlik de olamaz, yani formel ilişkiler gerçek ilişkilerin **gerekli koşuludur**. Yeterli ve gerekli koşulların ayırılması bu bağlamda bizi çok önemli bir kavrama, gerçek olabilmesi için mutlaka formel olarak tanımlanması gereken sosyalist demokrasiye, yani sosyalist meşruiyete götürecektir.

Rakovski, formel-gerçek ayırımını, özerk kurum ve örgütlere uyguluyor. Belki de Rakovski'nin en önemli katkısı bence burada, bi-

Birikim 35/16

zi toplumsal kurum ve örgütlerin özerkliği konusunda düşünmeğe itmesinde. Eğer, amaçlanan sosyalist toplumu, «bağımsız üreticilerin hür iradeleri ile kurdukları birlikler» (Marx) şeklinde tanımlıyorsak, bağımsız bireylerin bir araya gelerek kurdukları ekonomik, politik, toplumsal, ideolojik, vs. örgütlerin de hiç olmazsa onları oluşturan bireyler kadar bağımsızlığa sahip olmaları gerekecektir. Toplumdaki diğer bireylerden ve özellikle devletten özerk örgütler kuramayan bireylerin bağımsızlığından sözdebilmemiz imkânsızdır. Rakovski, bu örgütlerin gerçek özerkliğinin olabilmesi için formel özerkliğin ön şart olduğunu, fakat bunun da yetersizliğini vurguladıktan sonra, Sovyet toplumlarında hiçbir kurum ya da örgütün formel bağımsızlığının dahi olmadığı gözlemini yapıyor.

Formel özerkliğe sahip kurumların yokluğunu çok ihmâl edilen bir alanda, piyasa mekanizması planlama ilişkilerinde, yani sosyalist topluma özgü iktisadi örgütlenme biçimlerinde arıyor. Başlıbaşına bir araştırma konusu bu; ben burada ayrıntılarına girmek istemiyorum. Ancak, özerk örgütler arasında **yatay ilişkilerin** varlığı için sanki piyasa mekanizması ve özel mülkiyeti örtük bir biçimde gerekli koşul gibi görüyormuş kanısı uyandı; bende (işçi sendikaları, s. 91). Buna katılmam imkânsız; özerkliğin yeterli koşulu olarak piyasa mekanizması ve özel mülkiyet belki düşünülebilir, ancak o da sadece formel özerklik için. Fakat, gerekli koşul olarak asla. Sanıyorum ki, buradaki anlaşmazlık, özel mülkiyete tek alternatifin devlet mülkiyetinde görülmesine dayanıyor. Rakovski'nin önerdiği gibi, devlet mülkiyetinin özerk ekonomik örgütlerin varolmasına imkân vermediği doğru ise, bu özel mülkiyetin savunusu değil, tam tersine, sosyalistlerin, sömürü düzenini sürdürdüğü açıkça kanıtlanan özel mülkiyet/devlet mülkiyeti ikilisine alternatif yeni ekonomik örgütlenme biçimleri aramaları gerekiyor demektir.

Sonuçta, Rakovski'nin Sovyet toplumlarını ne kapitalist ne de sosyalist (ne de bu ikisi arasındaki geçiş toplumu) fakat sui generis toplumlar olarak kabulüne katılıyorum. Bunların devrimci niteliklerinden şüphe duyan sosyalistler zaten hızla çoğalmakta. Ancak, bu bizi marksist sorunsal içerisinde yeni bir

sorunla karşı karşıya getiriyor: Geleneksel sorunsalın öngördüğü kapitalist, sosyalist ve geçiş toplumu kavramlarını bunlara uygulayamadığımızı göre yeni bir üretim tarzı mı sözkonusu? Benim bu soruya **şimdilik** cevabın konuyu açık bırakmak ve yeni araştırmaları beklemek⁵⁸. Bu soruya olumlu bir cevap verilmesi ihtimalini de yüksek gördüğümü belirtiyim; kendisini yeniden üreten bir yapı ile karşı karşıya olduğumuz açık. Üstelik, finalist ekonomizmin tek-doğrusal evrimini bir kere terk edince, yani gerçek maddeci tarih (ve toplum) bilimi içinde, bu tür bir imkân kanımca mümkün. Çağdaş sosyalist hareketin kapitalist sömürüye karşı verdiği mücadele bir gün başarıya ulaşacaksa, bu başarının Sovyet toplumlarına karşı gerçekleşeceğine de inanıyorum.⁵⁹

Rakovski yazısını karamsar bir tonda bitiriyor. Bir yerde, bu toplumların somut gerçeğini yaşamış birine karamsarlığından dolayı yakınlık duymamak imkânsız. Ancak, ben Rakovski'nin karamsarlığını paylaşmıyorum. Sovyet toplumlarının içsel dinamiğinin hiçbir devrimci potansiyel taşımadığı konusunda onunla hemfikirim; troçkistlerin bu ülkelerde işçi ayaklanmaları ile gerçekleşecek sosyalist devrimleri beklemeleri beyhude! Ama, toplumsal dinamiği dünya çapına yaydığımızda ve özellikle Batı Avrupa sosyalist hareketinin ve marksist düşüncenin özgül deneyleri ışığında, sosyalizmin yarını açısından karamsarlığa hiçbir neden yok. Bir tek koşulla ki, ikinci bölümde de belirttiğimiz gibi, Sovyet toplumlarının sadece tarihî (yani onlara özgül-konjonktürel) nedenlerden ortaya çıkmadığını, maddeci teorinin az gelişmişliğinden kaynaklanan bir dizi yapısal (yani sosyalist hareketin kendine ait) nedenlere de dayandığını bir an için dahi unutmamalıyım.

5. TEMEL KAVRAMLARA YENİDEN BAKIŞ

Şu ana kadar yaptığımız, büyük ölçüde, farklı akım ve yazarların hipotezlerinin değerlendirilmesi ve eleştirisi oldu. Alternatif hipotezler getirdiğimiz zaman, bunları eleştiriler içinde bölük pörçük olarak verdik. Halbuki, sözkonusu değerlendirme ve eleştirilerin yapılabilmesi ancak yazarın eleştirdiği sorunsaldan farklı bir sorunsal varsa mümkündür. Bu açıdan, yazının ilk dört bölümündeki eleş-

Birikim 35/17

tirelliği dengelemek için, bu ve bir sonraki bölümde sosyalizm teorisi ve uygulaması için önemli gördüğümüz bir dizi maddeci hipotez önerisini açıkça ortaya koymak istiyorum.⁶⁰ Önce, maddeci tarih (ve toplum) biliminin bazı temel kavramlarını yeniden gözden geçireceğiz. Esas amacımız, ekonomizmden (ve finalizmden) maddeci bilimi kurtaracak kavramsal çerçevenin çizilmesidir. Bu iki kalıntı temizlenmeden, dünyayı anlama/dönüştürme sürecinde hiçbir ciddi adım atılmayacağı çok açıktır. Kavramlar, yukarıda Bettelheim'in eleştirisinde sunulduğu sıra, yani Bettelheim'in kendi sırasına göre ele alınacaktır: Üretim-mülkiyet ilişkileri ayrımı; üretim güçleri ve sınıf çatışması; devlet ve politik düzeyin teorisi.

Üretim ve mülkiyet ilişkilerinin iki ayrı belirlenme düzeyine ait oldukları ve özdeş kabul edilmelerinin önemli yanlışlara götüreceğine yukarıda birkaç kez kısaca değindim. Şimdi, bundan ne anladığımı ayrıntılı bir şekilde açıklamak istiyorum.⁶¹ Üretim ilişkilerinin, üretim güçlerinin gelişme düzeyi (yani insanın doğa hakkındaki bilgisi ya da teknoloji) tarafından **yapısal** olarak belirlendiğini önereceğim. Bu belirlenmede iki ara-kavram önem kazanır: İşbölümü ve yeniden üretim. Her iki kavram için ekonomizmle aramızdaki farkı vurgulamaya özen göstermeliyiz. İşbölümü kavramında, ekonomizm sadece maddi hayatın yeniden üretimi için gerekli malların üretilmesini, yani salt üretim sürecini (ekonomik düzey) ele alır; toplumun bir bütün olarak yeniden üretilmesi için gerekli hizmetlerin üretimini, yani politik (militar) ve ideolojik süreçleri yok kabul eder. Halbuki, iktisadi işbölümü ile topluma-ait (societal) işbölümünün mutlaka ayırılması gerekir ve her ikisi de toplumun toplum olarak yeniden üretimi için gereklidir. Hemen şu soruyu sorabiliriz: Her iki işbölümünün de **yapısal** belirlenmedeki ağırlıkları aynı mıdır? Bu soruya cevabımız hayır olacaktır. İktisadi işbölümünün nitelikleri, her toplumun etkinliğini ve uzun dönemde kendisini yeniden üretme potansiyelini verdiği için, toplumsal belirlenmede yapısal olarak özgül bir ağırlığı vardır.⁶² Nitekim, insanlık tarihinin son birkaç yüzyıla kadarki bölümünü kapsayan dönemde (tarım toplumları), iktisadi işbölümünün adeta yok denecek kadar az gelişmiş

olmasıdır ki (yani köylü ailesinin ya da zanaatkar ustanın tek başına üretimi örgütlenebilmesi)⁶³ topluma-ait işbölümünde ortaya çıkan ruhban ve savaşçı fonksiyonlarını yükümlenilerin toplumsal artık-ürüne el koymalarına imkân sağlamıştır. Ancak, burada amacımız tarihi bu yeni kavramlarla yorumlamak değil; vurgulamak istediğimiz nokta, iktisadi ve topluma-ait işbölümünü ayırdığımız anda, ekonomizmin iki-sınıflı dünyasından kurtulma yolunun gözükmediği.⁶⁴ Üretim ilişkileri ise bir üretim teknolojisinin işbölümü ihtiyaçlarına tekabül eden en etkin iktisadi-toplumsal örgütlenme biçiminde fiili üreticilerin yerini bize verir. Tekrar az önceki örneğe geri dönersek, tarım teknolojisinde üretim ilişkilerini: «ürününün tümü ya da bir kısmı kendilerine ait topraklar üzerinde kendilerini yeniden üreten bir üretici sınıf ve toplumsal artık-ürün ya da artık-emeğe el koyan bir savaşçı-ruhban sınıf» (Akat 1977, s. 41) şeklinde tanımlarız. Ekonomizmle ikinci farkımız, bu üretim ilişkilerinin nasıl ortaya çıkacağı konusunda. Onlara göre, teknolojiye değişim, **kendiliğinden** (ya da voluntarist bir sınıf çatışması ile) yeni üretim ilişkilerini ortaya çıkartır. Dikkat edilirse, bu anlayış Lissenko'nun buğdaylarının buz altında kalınca soğuğu öğrenerek kışın daha yüksek verim vermelerinden farksızdır. Bense, (çağdaş genetikle birleşip), bunun, yeni teknolojiye tekabül eden etkin iktisadi örgütlenme biçimlerini (üretim ilişkilerini) kuramayan toplumların kendilerini yeniden üretmek imkânına sahip olamamaları, yani karmaşık bir «deney ve hata» (trial and error) yeniden üretim sürecinde doğru (tutarlı) örgütlenme biçimlerinin bulunması ile gerçekleştiğini düşünüyorum. Bu durumda, üretim ilişkilerinin yapısal olarak belirlenmesinin anlamı daha da açık olarak ortaya çıkıyor; yapısallık, o üretim ilişkilerinin ortaya çıkacağı bir garantisi değil, sadece uzun dönemde üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki tutarsızlık nedeniyle o toplumun kendisini yeniden üretmekte güçlük çekeceğini söylüyor.⁶⁵ Yapısal belirlenmenin özelliği, üretim güçlerinin gelişme düzeyinin kendi ile tutarlı üretim ilişkilerini topluma **doğrudan** zorlayamayışı, arada mutlaka bir başka unsurun var olması: Sınıf mücadelesi, birazdan göreceğimiz gibi, sözkonusu unsur.

Yukarıdaki analizde, mülkiyet ilişkileri kendini belli etti bile. Yapısal olarak belirlenen (iktisadi düzey) üretim ilişkilerine karşılık, mülkiyet ilişkileri **mutlaka** topluma-ait işbölümünü, yani politik düzeyi de içeriyor. Tarım toplumu örneğimize dönersek, ruhban ve savaşçı sınıfın kimin daha çok artık-ürün alacağı kavgasının yanında (bu kavgada genellikle kılıç istavrozunu kesiyor, ama her zaman da değil), bir de savaşçı sınıfın içinde ciddi bir kavga sözkonusu. Bu sınıf çatışmalarının somut toplumların özgül koşullarındaki çözümlenme biçimlerini bilmeden, mülkiyet ilişkilerini de bilemiyoruz. Üstelik, teknolojiye iktisadi işbölümünü etkilemeyen ama özellikle savaş biçiminde köklü değişiklikler yapan gelişmeler de mümkün.⁶⁶ Bu nedenle, mülkiyet ilişkilerini, veri bir üretim ilişkileri düzeyinde, potansiyel hakim sınıfların (bunlardan birinin ya da bir ittifakin) kendilerini yeniden üretme biçimi olarak tanımlayacağız. Burada ilginç olan, aynı üretim ilişkisine birden fazla mülkiyet ilişkisi tekabül edebilmesi. Politik sürecin özgüllüğü bunların **a priori** saptanmasını engelliyor; olsa olsa ana eğilimler itibariyle **potansiyel** mülkiyet ilişkilerini önceden tesbit edebiliriz. Bu nedenle, mülkiyet ilişkilerinin **tarihi** olarak belirlendiğini söyleyeceğiz. Analizimizin her üretim ilişkisine bir tek mülkiyet ilişkisinin tekabül ettiği ekonomizmden ne kadar farklı olduğu sanırım çok açık. Bu noktada, Rakovski'nin historisizm önerisine geri dönebiliriz; mülkiyet ilişkilerinin nasıl belirlendiğini anlamadığı ölçüdedir ki, ekonomizm, geçmiş tarihi yorumlarken historisist olmak, yani var olanı yapısal olarak var olmak **zorunda** olan gibi görmek zorunda kalacaktır. Sosyalizm uygulamasının ekonomizm-volontarizm ikilisine, tarih yorumunun ekonomizm-historisizm ikilisi tekabül eder.

Çağdaş üretim güçlerine bakınca, iktisadi işbölümünün son derece karmaşık olduğunu ve dikey-yatay bir dizi denetim-ışbirliği fonksiyonunu beraberinde getirdiğini gözlemliyoruz. Bu ise, iktisadi işbölümünün kendi içinde bu dikey ilişkileri kontrol eden yeni bir sınıfın ortaya çıktığını gösteriyor: Kapitalistler. Ancak, tarım teknolojilerinden farklı olarak iktisadi işbölümünden bir denetleyici sınıfın çıkması topluma-ait işbölümünü yok etmiyor. Tam tersine, ruhban sınıfı önemini yi-

tirirken, hızla laikleşen bilginin üretimi ve yayılması bunda ihtisaslaşan yeni bir ruhban sınıfını (öğrenciler, öğretmenler, bilim adamları, doktorlar, sanatçılar, vs.), karmaşıklaşan toplumun toplum olarak varlığını sürdürebilmesi yeni bir yöneticiler sınıfını (idareciler, teknokratlar, vs.) çıkartıyor, savaşçı sınıf da hâlâ yerinde. Bu durumda kapitalizmi sadece iktisadi işbölümünde beliren iki sınıfa bakarak kapitalistler ve proletaryadan ibaret görüp, geri kalanları da ne idüğü belirsiz bir «küçük burjuvalar»⁶⁷ kavramı ile açıklamaya çalışmayı pek aklım almıyor doğrusu. Ben, kapitalizmin şu son 150 yıllık tarihini, bu yapısal (Rakovski'nin deyimiyle sosyolojik) sınıfların kendi ideolojilerini üreterek **tarihi** sınıflar oldukları bir mücadele şeklinde yorumlamak eğilimindedim. Kapitalist dünyada görülen farklı mülkiyet ve devlet biçimlerini bu sınıf mücadelesinin somut toplumdaki özgül çözümlenmiş biçimi belirlemiyor da ne belirliyor?

Yukarıdaki açıklamalar bizi Bettelheim'in ikinci tezine, yani üretim güçlerinin gelişme düzeyi mi, yoksa sınıf çatışması mı, toplumu belirler sorusuna getirdi. Ekonomizmin bu soruya cevabının olmadığını biliyoruz. Bizim cevabımız ise çok açık: İkisi de. Ancak burada çok dikkatli olmamız, yani üretim güçleri ve sınıf çatışması kavramlarının iki ayrı belirlenme (ya da soyutlama) düzeyine ait olduklarını unutmamız gerekir. Sınıf çatışması gerçekten tarihin motorudur; toplumlara devamlı yeni politik, ekonomik ve kültürel örgütlenme biçimleri zorlar, fakat, bunlardan sadece üretim güçlerinin gelişme düzeyi ile tutarlı olanlar uzun dönemde kendilerini yeniden üretebilirler. Sınıf çatışmasının topluma **müdahalesi** ne kadar **çabuk, özgül ve karmaşık**, üretim güçlerinin gelişme düzeyinin getirdiği **sınırlama** da o kadar **güçlü, basit ve kimildandırmazdır**. Bu durumda, Marx'ın Feuerbach üzerine ünlü XI. tezini gerçek maddeci içeriğine kavuşturabiliriz: Toplumlara yapısal unsurların çizdiği sınır içinde sınıf çatışması belirliyorsa, bu yapısal somut tarihten ayırarak en hür ve en insanca yaşama koşullarını temin edecek örgütlenme biçimlerini bulabilir, yani toplumu dönüştürebiliriz (üstelik, volontarizmin tersine dönmüş ekonomizm tuzağına düşmeden).

Artık üçüncü sorumuza, yani devletin ya

da politik düzeyin özgüllüğüne geçebiliriz. Baştan beri, maddeci tarih (ve toplum) bilimindeki en önemli eksiklik olarak politik ve ideolojik düzeylerin toplumsal belirlenmedeki özgül yerinin teorisine sahip olmayışımızı gösterdik. Bu bölümde yazılanlar ise, insanlık tarihinin motorunu sınıf çatışmasında gören marksist teorinin nasıl, ekonomizm-volontarizm ikilisinin kaçınılmaz sonucu olarak, sınıf çatışmasının alanını yani politik düzeyi bir dizi komplocu-fesad hipotezleri ile doldurduğunu anlamamıza yararlı oldu sanıyorum. Üretim-mülkiyet ilişkileri ve üretim güçleri-sınıf çatışması ayrımlarından elde ettiğimiz kavramsal araçların maddeci bir devlet teorisinin kurulmasında kullanılabilmesi için, marksist politika teorisinin tek kavramının, «sınıf diktatörlüğü»nün analizine ihtiyacımız vardır. Son günlerde Avrupa komünizmi çerçevesinde yoğun tartışmalara neden olan bu kavramla hesaplaşmadan «devlete» ulaşamayız.

Marx'ın Avrupa toplumlarının tarihi gelişme çizgisinden hareketle ürettiği sınıf kavramı, ona çağının politik pratiği ile de tutarlı bir devlet teorisini «sınıf diktatörlüğü» kavramı aracılığı ile üretmek imkânını vermişti.⁶⁹ Bu kavrama göre üretim araçlarının mülkiyeti ve politik karar verme yetkisi aynı sınıfın tekelinde toplanır. Nitekim 1840 ve 1850'ler Avrupasında, mülk sahibi sınıflar ve özellikle aristokrasi tüm politik süreci bütünüyle tekelinde tutmaktaydı; seçimlerin var olduğu ülkelerde seçim yasalarında sadece mülk sahibi sınıfların oy verebilme ya da aday olmalarını sağlayacak sınırlar vardı. Daha sonraları, önce İngiltere'den başlamak üzere oy hakkı büyük kütlelere yaygınlaştı. Engels'in *Kapital*'in İngilizce basımına yazdığı önsözde (yıl 1886), İngiltere'nin kanunî yollarla ve şiddete başvurmaksızın kaçınılmaz toplumsal devrimi yapabilecek tek ülke olduğunu yazması bu döneme raslar. Ne var ki, «sınıf diktatörlüğü» kavramının sadece historisizme atfedilemeyeceği, iki-sınıflı modelde, azınlıkta olan sınıfın çoğunlukta olan sınıfa karşı hakimiyetini sürdürmesinin tek yolunun politikayı tekeline alma zorunluluğu olacağı da önerilebilir. Bu iki faktörden hangisinin daha ağır bastığının analizine girmek bence gereksiz; çünkü, kavramın iyice güçlenmesi ve marksist politik pratiğin vazgeçilmez bir unsuru olmasında bek-

lenmeyen bir olgu, sınıf çatışmasının hızla doğuya kayıp demokratik süreçlerden hiç nasibini alamamış Çarlık Rusyasında yoğunlaşması çok daha etkili oldu. İçinde mücadele verdiği somut toplum, Lenin'in politik süreci «sınıf diktatörlüğü» dışında değerlendirmesine imkân tanımıyordu. Ekim Devrimi ve Bolşevik partisinin iktidara gelmesi, hemen ardından kıta Avrupasının başarısız ayaklanma deneyleri, «sınıf diktatörlüğü»nün, Leninist örgüt ve parti kuralları ile birlikte tüm Batı sosyalist hareketinde de rakipsiz hakimiyetini sağladı.⁷¹ Leninist politik teori aslında bir ayaklanma teorisi idi (strateji ve taktikler); kurduğu parti ise demokratik katılımın hiç olmadığı bir toplumda koşulların elverişli anında başarılı bir ayaklanma yapabilme ilkesine göre örgütlenmişti. Halbuki, aynı dönem, Batı Avrupa (ve Kuzey Amerika) ülkelerinde, üretim araçlarında özel mülkiyetin varlığı ile çelişmeyen fakat gene de kütlelere daha yüksek bir katılım (ve dolayısıyla ekonomik ve politik alışkanlık) temin eden bir dizi politik kurum hızla gelişmekteydi. Fikir, vicdan, basın, örgüt ve parti kurma hürriyetleri gibi alanlarda, kütlelerin büyük özverileri sonucu kazanılan haklar, mülk sahibi sınıfların politik süreci doğrudan (salt güç ya da şiddet aracılığı ile) tekeline aldıkları bir dönemi yıkıyor, yerine hakimiyet ilişkilerinin çok daha karmaşık olduğu ve ideolojik düzeyin işlevlerinin arttığı formel «burjuva» demokrasisi çıkıyordu.

Doğal olarak ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösteren bu olayın yaygınlaşması sürecinin de doğrusal olduğunu düşünmemek gerekir; 1920 - 1945 arasındaki gerileme döneminden sonra (faşizm)⁷², savaş-sonrası dönemde hızlı bir gelişme gözlemek mümkün. Burada vurgulamak istediğim nokta, özellikle 1950'ler ortalarından itibaren, kendilerine sosyalist diyen ülkelerdeki tek-partili politik sistemlerin basın, fikir, örgüt ve parti kurma özgürlüklerine getirdikleri büyük sınırlamaların bu sınırlamaların çok daha az olduğu kapitalist ülkelerdeki sosyalist hareketlerin gelişmelerinde önemli bir engel olduğu. Başka bir deyişle, savaş-sonrası dönemde sanayi ülkeleri kapitalist sınıflarının formel demokrasiye karşın toplumsal-ideolojik hakimiyetlerini bu kadar başarılı bir biçimde sürdürebilme-

lerinin temel belirleyicilerinden birinin, somut uygulaması izlenebilen «proletarya diktatörlüğü» kavramı olduğunu öneriyorum.⁷³

Ancak, amacımız tarihin seyrini izlemek değil. Bizim için önemli olan, marksist devlet teorisinin formel «burjuva» demokrasisini nasıl olup ta görmemezlikten gelebildiği, çevresindeki somut pratiğe karşın reddedebildiği. Burada da ekonomizm karşımıza çıkacaktır. Daha önce de değinildiği gibi, salt iktisadî işbölümünde belirlenen iki-sınıflı toplum modeline sorgusuz sualsiz teslimiyet, bir sınıfın politik süreci **tekeline** almaksızın toplumsal hakimiyetini sürdürebileceğinin düşünülmesini bile imkânsız kılar. Analizin yürütülmesinde, strateji ve taktik tartışmalarında büyük önem kazanan ve ne kapitalist ne de proleter olan «ara tabakaların», «sınıf diktatörlüğü» tartışılırken bütünüyle unutulması şarttır. Bu mantığı şu şekilde özetleyebiliriz: İki sınıflı modelde daima azınlıkta olan burjuvazi proletaryaya temel örgütlenme özgürlüklerini tanıdığı takdirde iktidarda kalmaz halbuki «burjuva» demokrasilerinde burjuvazi iktidardan düşmemiştir; demek ki aslında («objektif olarak») burjuvazi bu hakları vermemiştir; şu halde «burjuva demokrasisi burjuva diktatörlüğüdür».⁷⁴ Buradan varılan sonuç ise şu: Politik sürecin mutlaka bir sınıfın tekelinde olması tüm sınıflı toplumların genel kuralı olduğuna göre, bir sınıflı toplum olan sosyalist toplumda da politik süreç işçi sınıfının tekelinde olur, yani «proletarya diktatörlüğü» sosyalizmin **tanımlayıcı** ögesidir.

Burada, işçi sınıfı gibi toplumun önemli bir bölümünü oluşturan geniş bir kütlenin politik süreci hangi somut mekanizmaları kullanarak tekeline alabileceği sorununa girmiyorum: İşçi olmayanlar oy mu vermeyecek? Parti mi kuramayacak? Bu tür sorunların dışında, analizin özünde yanlış olduğunu savunacağım. Yanlışlık, önce «sınıf iktidarı» ile «sınıf diktatörlüğü» kavramlarının karıştırılmasından doğmaktadır. Sömüren sınıfın «sınıf diktatörlüğü», «sınıf iktidarı» için **yeterli** koşuldur, **gerekli** koşul değildir. Formel «burjuva» demokrasisi, bir sömüren sınıfın politik süreci tekeline almadan (diktatörlük), yani fikir, basın, örgüt ve parti kurma özgürlüklerini kısıtlamadan, fakat bu formel özgürlüklerin gerçek özgürlüklere dönüşme sürecinde

ekonomik ve ideolojik üstünlüğü elinde tutarak politik süreçteki (devletteki) hakimiyetini (iktidar) koruyabildiğini bize açıkça göstermektedir. Ancak, bunu yeterli kanıt olarak alamayız (aksi halde ampirizme düşerdik), esas kanıtımız teorik olmak zorundadır. Bence, iktisadî düzeyin kendi içinden bir denetleyen (hakim) sınıf çıkardığı üretim güçleri düzeyinde, bu sınıfın politik düzeyde oluşan sınıflara karşı çıkarlarını korumasının tek yolu, politik süreçteki her çeşit tekelleşme eğilimlerine ve dolayısı ile «sınıf diktatörlüğüne» karşı çıkmaktır.⁷⁵ Kapitalizmi, kendinden önceki tüm toplum biçimlerinden ayırdeden temel özelliklerden biri de budur. Buradan ikinci yanlışa geçebiliriz: Sömürülen sınıfların «sınıf iktidarı» için «sınıf diktatörlüğü» **ne yeterli ne de gerekli** koşuldur. Ekonomizmin sömüren ve sömürülen sınıfın politik iktidarı arasındaki bu **asimetriyi** görmemesi bence çok doğal, çünkü kavramları finalist bir historisizm içinde üretilmiş. Ne demek asimetri? İşçi sınıfının «sınıf iktidarını» tüm diğer sınıfların iktidarlarından ayırdeden ve bu süreci devletin yokolmasına götürecektir olan unsur, işçi sınıfının iktidara politik süreci tekeline almak için gelmemesi, tam tersine, iktidarın başka sınıfların tekeline geçmesini engellemek üzere **mutlak özgürlüklerin** yılmaz savunuculuğunu üstlenmesi. Yani, mutlak anlamı ile (hiçbir sınırlamaya tabi olmayan) basın, fikir, örgüt ve parti kurma özgürlüklerinin varlığı, bir toplumda **işçi sınıfının gerçekten iktidarda olduğunun tek göstergesidir**.⁷⁶ Sanıyorum ki, bu şekilde sosyalizmin politik sürecinin yapısal nitelikleri ile ilgili ilginç bazı sonuçlara ulaştık. Yukarıdaki analizin bundan böyle «proletarya diktatörlüğü» yerine «sosyalist demokrasi» deyimini ikame etmemiz için yeterli kanıt olacağını ümit ederim.⁷⁷

6. SOSYALİST TOPLUMLA İLGİLİ BAZI TANIMLAR

Bundan önceki bölümlerdeki tartışmalarımızın anlam kazanabilmesi, yani ürettiğimiz kavramların dünyayı dönüştürme sürecinde kullanılabilmesi için, bu kavramlardan hareketle sosyalist toplumun hiç olmazsa en genel nitelikleri ile tanımlanması gerekmektedir. İkinci bölümde, amaçlanan toplumla ilgili yapısal özelliklerin saptanmasının **kendiliğinden-**

cilikten kurtulmanın bir ön şartı olduğuna değinmiş; klasiklerden kalan mirasın ise çok cılız olduğunu belirtmişim. Bu bölümde, sosyalist toplumla ilgili olarak işlerlikleri olduğunu düşündüğüm birkaç tanım vermek istiyorum.⁷⁸

Hareket noktamız Marx'ın «bağımsız üreticilerin hür iradeleri ile kurdukları birlikler» şeklinde tanımladığı ve insan-insan ilişkilerinden tüm bağımlılık ve sömürünün kalktığı toplum biçimidir. Ben bu toplumu şu şekilde tanımlamayı tercih ediyorum:

Komünist toplum, insanlar arasındaki tüm ilişkilerin **yatay ilişkiler** olduğu ve ister politik, ister iktisadi düzeyden kaynaklansın, hiç bir **dikey (hijerarşik) ilişkinin** mevcut bulunmadığı toplum biçimidir.

Bu tanımı kabul edersek, bununla yapısal olarak tutarlı üretim güçleri düzeyini de tüm dengelimle elde edebiliriz. Dikey ilişkilerin iki düzeyden kaynaklandıklarını biliyoruz: Ekonomik ve politik düzeyler. Ekonomik işbölümünde dikey ilişkilerin kalkması, **üretim birimi** içindeki işbölümünün yok olması demektir. Çağdaş teknolojiye bu yönde bir eğilimin var olmadığını, yani hiç olmazsa önümüzdeki birkaç yüzyıl için, bireylerin tek başlarına ya da salt işbirliği (yatay) ilişkileri içinde toplum için gerekli malları üretebilmelerini temin edecek bir teknolojinin gelişeceğini bekleyemeyiz. Dikkat edilirse, uç hal olarak, her bireyin tüm maddi ihtiyaçlarını kendisinin üretmesine imkân veren bir teknoloji, bu toplumun kurulması için **yeterli** koşulları oluşturur. Üretim sürecinde sadece yatay işbölümünün devamı dahi politik düzeyle ilgili bir dizi koşulun **gerekli** koşul niteliğini korumasına neden olur. Ben bu gerekli koşulları şimdilik çok genel bir ifade ile, insanoğlunun toplum hakkındaki bilgisinin topluma-ait işbölümünden oluşacak ilişkilerin dikey ilişkiler haline dönüşmesini engelleyecek düzeye ulaşması şeklinde özetleyeceğim. İktisadi işbölümünden dikey ilişkilerin kalkması ne kadar uzak bir gelecekte ise, topluma-ait işbölümünden doğan ilişkilerin tümüyle kontrol altına alınması da bence o kadar uzak bir gelecek.

Bu nedenle, ütopyalarla fazla vakit geçirmeksizin, çağdaş teknoloji ile tutarlı yeni bir toplum biçimi tanımı vermek istiyorum:

Sosyalist toplum, insanlar arasında karmaşık bir **yatay ve dikey (hijerarşik) ilişkiler** bütünüdür. Var olduğu, fakat **tüm dikey ilişkilerin o ilişkilerden etkilenenlerin kontrolü altında olduğu** bir toplum biçimidir.

Bu tanımın önemli ögesi, dikey ilişkilerin varlığı, fakat her dikey ilişkide o ilişkinin alt kademesini oluşturanların ilişkiyi kontrol edebilmeleridir. Önerilen, teknolojinin bize zorladığı dikey ilişkileri **volontarist** uygulamalarla yokedemeyeceğimiz, fakat **demokratik** uygulamalarla kontrol altına alabileceğimizdir. Hangi demokratik mekanizmalar? Bunun cevabı çok eskidir: İster üretim sürecinde (iktisadi işbölümü), ister politik süreçte (topluma-ait işbölümü) oluşsun, karar verme (iktidar) mevkilerine gelenlerin o kararlardan etkilenenler tarafından **doğrudan ve geri çekme hakkı mahfuz** olarak (revocable) seçilmeleri. Ancak ve ancak bu vazgeçilmez unsurun gerçekleşmesi halinde, **demokrasinin bir üretim ilişkisi olmasından** yani sosyalist toplumdan bahsedebiliriz. Bu tanımda kütlelerin demokratik hareket alanına iktisadi düzeyin dahil edilmesi, ilk bakışta bu tür demokratik hakları veriyor gibi duran ama demokratik süreçleri **daima** politik düzeyle sınırlayan formel «burjuva» demokrasisi (ve liberalizmle) farkımızı açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, topluma-ait işbölümünde sözkonusu demokratik sürecin işleyişini hayal etmekte zorluk çekmememize karşılık, iktisadi işbölümü için düşünce alışkanlıklarımızın getirdiği bir dizi zorlukla karşılaşabiliriz. İktisadi düzeyin örgütlenmesinde uzun süredir üretim ilişkileri kavramının yerine mülkiyeti ikame etmiş olmamızın doğal bir sonucudur bu. Bu tanımda mülkiyet kavramı büyük ölçüde önemini yitirmektedir: Ağır iktisadi örgütlenme biriminin çeşitli düzeydeki yöneticilerinin yönetilenlerin kontrolündeki bir demokratik süreçte tabi olmalarına kaymaktadır; bu şekilde yöneticilik hakkının kalıtımsal ya da hijerarşik tayini (özel/devlet mülkiyeti) fiilen imkânsız hale gelmektedir. Formel ve gerçek özerklik ilişkilerinin keşiştiği an, üretim ilişkilerine yapılan bu demokratik müdahaledir.

Tanımdan çıkan ilginç bir sonuç, yukarıda ütöpik olarak nitelendirilen **gerekli** koşulların gerçekleşme biçimi ile ilgili olarak bize

ipucu vermesidir. Dikey işbölümünün gerektirdiği kararların, bu kararlardan etkilenenler tarafından **doğrudan** alınmasını (referandumlar) sağladığımız ölçüde, dikey işbölümünün söz konusu hijerarşik kademeleri fonksiyonlarını kaybedeceklerdir. Kararların doğrudan, referandumlarla alınmalarının, seçilmiş temsilciler tarafından alınmalarına kıyasla dikey ilişkileri zayıflatıcı ve yatay ilişkileri güçlendirici yanı çok önemlidir. Sosyalist toplum, **temsili** demokrasiden **doğrudan** demokrasiye doğru bir eğilimi taşıdığı ölçüde, evriminin sınıfsız toplum yolunda olduğunu söyleyebiliriz. Burada özellikle vurgulamak istediğim nokta, üretim teknolojisinde dikey işbölümünü kaldıracak yönde bir gelişme olmasa dahi, bilgi taşıma teknolojisinde (informatique) gerçekleşebilecek (ve bugünkü bilgi düzeyimizde bile mümkün gibi duran) atılımlar **doğrudan karar** olanaklarını artırarak işbölümünün dikey ilişkilerinin üstünden gelme, yani ütopyanın gerekli koşullarını sağlayabilmemize yol açar.

Sosyalizmle ilgili genel tanımlar üstünde şimdilik söyleyeceklerimiz bunlar. Tanımlanan toplum biçimlerinin gerçekleşmelerinin ön şartı geçen bölümün sonunda değinilen sosyalist demokrasi olduğundan (referandumlar, tüm yetkililerin doğrudan seçimi, vs. ancak ve ancak sınırsız fikir, basın, örgüt ve parti kurma özgürlüklerinin var olması halinde bir işlerlik kazanırlar), tekrar devlet sorununa dönmekte yarar var. Üstelik, devletin varlığı ya da yokluğu, Marx tarafından da amaçlanan toplum biçimlerinin gerçekleşme derecesinin bir göstergesi olarak alınıyor. Devlet, daima bir dikey (hijerarşik) işbölümünü içerir. Devlet ne kadar güçlü ise hijerarşik (dikey) ilişkiler de o kadar güçlü, yani bağımsızlık ilişkileri (yatay) o kadar zayıf demektir. Buna göre,

¹ Özellikle 1920 yıllarında Rusya'da oluşan «sol» muhalefeti («işçi muhalefeti»), R. Luxemburg'un eleştirilerini ve Marksist Doğu Avrupalı muhalifleri kastediyorum.

² Bu önemlidir, çünkü aksi halde Ekim Devriminin bizzat varlığı ekonomist yorum içinde açıklanamaz.

³ Tarihin ekonomist yorumunun **mutlaka** politik sürecin volontarist yorumuyla beraber geldiğini özellikle vurgulamak istiyorum. Volontarizm ise bizi, şu ya da bu şekilde, toplumsal belirlenme sü-

rosyalizm yolundaki her adım devletin gücünden kaybetmesi anlamını taşır: Kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinin her anında (her aşamasında), bir önceki ana kıyasla **sivil toplumun** kapsamının genişlemiş olması gerekir. Önerimizi daha somut mekanizmalara dönüştürürsek, toplum bireylerinin iktisadi ve toplumsal kararlara katılma payı arttıkça (demokratikleşme), devletin bir hijerarşik örgüt olarak önemi azalır: Sosyalist hareket daima **doğrudan** yönetimi **temsili** yönetime, **yerel** yönetimi **merkezi** yönetime karşı savunur, güçlendirir.

Sosyalizm üzerine verilen yukardaki tanımların beni iktidar öncesinde işçi sınıfı hareketinin örgütlenme biçimi, yeni parti kavramı üstünde de düşünmeğe itmesi kaçınılmazdı. Bu konudaki önerilerim çok kısa olacak: Dikey (hijerarşik) ilişkileri iktidara gelmeden kendi örgütünde demokratik mekanizmalar ile kontrol altına alamayan bir hareketten, iktidara geldikten sonra bunları tüm toplumda yok etmesini bekleyemeyiz. Bu önerinin somut örgütsel sonuçları ise çok açık: Parti üyeliği kısıtlanamaz; tüm parti sorumluları doğrudan ve geri çekme hakkı saklı kalarak partililer tarafından seçilirler; tüm önemli kararlar partililer tarafından doğrudan (referandum) verilir, vs. Bu tür bir örgütün politik etkinliğinin kısıtlı olacağı söylenecek, biliyorum; benim bu itiraza tepkim çok sert: Sosyalist hareketi tüm diğer sınıfsal hareketlerden ayırdedecek olan **reel politik etkinliği** değil, **ilkelerinin üstünlüğüdür**. Sosyalizmin insanlığı kurtarıcı ilkelerini reelpolitike tabi kılarırsak, militer örgütlerden esinlenmiş merkezîyetçi-hijerarşik partilerin etkin bir biçimde ulaştıkları politik iktidarlardan sosyalist toplumun çıkmayışına da şaşmamalıyım.

recinde bir ya da birkaç bireyin **özel** (davranışsal) niteliklerine büyük ağırlık veren bir komplo (fesad) teorisine (conspiracy theory) götürecektir. Ekonomizm-volontarizm ikilisinin ayrıntılarına ileride sık sık gireceğiz. Ancak, komplo teorisi sadece ekonomizme özgü olmadığını, özellikle küçük burjuva radikalizminin toplumu daima bir komplo hiyerarşisi olarak gördüğünü unutmamakta yarar var. Alawi, bu durumda, «toplumun komplo teorisinden» (conspiracy theory of Society) söz edebileceğimizi öneriyor (1972, s. 68). Daha da önemlisi,

«komplolarla belirlenen toplum» anlayışının kolaylıkla ekonomist bir retoriği benimseyebilmesi; bunun örneklerini Türkiye'de de, D. Avcioglu'nun eserlerinde bulabiliriz.

⁴ İlk sosyalist devrimin gerçekleşmesinde ve hayati kuruluş yıllarında başrolü oynayan Troçki'nin, sosyalist toplumun maddeci analizini yapamaması çok ilginç. Üstadın uzmanlığı işçi sınıfını politik iktidara getirecek *ayaklanma (reelpolitik)* ile sınırlı; yeni iktidarın gerçekten işçi sınıfına ait olabilmesi için gerekli somut mekanizmalar ise uzmanlığı dışında. Troçki'nin iktidarda olduğu dönemdeki uygulamalarının iyi bir eleştirisi için bak. Kollontai (1921), özellikle arkadaki notlar, s. 46-70.

⁵ Bak. Mandel (1974), özellikle s. 566-568.

⁶ Mao'nun değerlendirilmesi büyük bir çatışma alanı. Maoçu düşünce, Batı aydınları arasında özellikle 1960 sonrası Kültür Devriminde doruğuna varan bir popülerliğe ulaştı. Sanıyorum ki, 1917 devrimine bağlanan aydın ümitlerinin sönmeye ile beraber gelen Çin olayı bu kez tüm ümitlerin Çin'e çevrilmesine imkân sağladı. Bu süreç içinde oluşan maoist hareketler de işin içine girince, güncel politik kaygılardan bağımsız bir değerlendirme yapmak da imkânsız hale geldi. Bir taraf Mao'ya yarı-tarı muamelesi yaparken, diğer taraf da üçüncü sınıf bir devrimci gibi görmeğe başladı. 1970 sonrası ÇHC dış politikasının izlediği (kolay anlaşılabilir) yol da, Mao'ya yönelik eleştirilerde tüm sağduyunun elden kaçmasında ciddi bir etken. Sosyalist harekete çok ilginç deneyler kazandırmış ve sosyalist düşüncenin Stalinci (monolitik) tarihî maddecilik yorumundan kurtulmasında büyük katkıları olmuş bir devrimcinin iki kalem darbesi ile idealist» ilân edilmesini de garipsiyorum doğrusu.

⁷ Bak. örneğin Belge (1975).

⁸ Mao'nun sosyalist toplumla ilgili olarak yazdıklarının Stalin'in benzer yapılarından çok daha açık ve gerçekçi olduğu muhakkak. Mao (1957) her sosyalistin dikkatle okuması gereken bir yazı; «devletin çıkarları, toplulukların (collective) çıkarları ve bireyin çıkarları arasındaki çelişki» der, «demokrasi ile merkeziyetçilik arasındaki çelişkilerden» ve hattâ millî burjuvazi ile emekçiler arasındaki çelişkinin «şiddete başvurmeyen yöntemlerle çözümlenebileceğinden» bahsedebiliyor (s. 352). Kültür devrimi olayında, yani genellikle kültür sorununda, Mao ile Lenin'in bakış açıları arasında bir fark olmadığı çok açık; bak. Garretano (1977 a), s. 30.

⁹ Bu konuda bak. Garretano (1977 b)

¹⁰ Bak. Althusser'in Lecourt (1976) ya yazdığı önsöz ve aynı kitaptan çevrilen Lecourt (1977).

¹¹ Bak. örneğin Althusser (1973), s. 71-90.

¹² F. George, alaycı bir üslupla şöyle diyor: «... Bay Althusser tüm burjuva ideolojilerinin kesinkes bir ölçütünü daha keşfetmişti: Hümanits mi yoksa değil mi? Eğer değilse, kötü de olamaz. Buradan hareketle Stalin'in hümanist olduğunun isbatı yeterliydi. Gulag'dan daha hümanist ne olabilir ki?» George (1977), s. 390.

¹³ Kötü bir Althussercilik örneği olarak, bak. Babilbar (1977). Althusser'i bir bakıma son skolastik gibi görmek eğilimindeyim. Maddeci felsefeyi kurma çabaları kendisini eninde sonunda projesinin mantıklı sonucuna, yani hem maddeci bir tarih (ve toplum) *biliminin* hem de maddeci bir felsefenin (yani *bilim-öncesinin*) beraberce var olamayacağını anlamaya iteceğini, ve, ömrü vefa ederse, felsefenin (ve feylezofların) maddeci bilimin (ve sosyalist hareketin) üzerine koyduğu naif-idealist ipoteği kaldracağını ümit ediyorum. Bütün hata ve eksikliklerine karşın, Althusser çağımız Batı Marksizminin Stalinci doğmadan kurtulmasına büyük katkıları olmuş bir kişi, getirdiği çözümlere katılmasam bile sorduğu soruların çok önemli olduğunu düşünüyorum.

¹⁴ Avrupa sosyalist hareketinin bolşevikleştirilmesi olayı ve bunun etkilerinin bugün yeniden gözden geçirilmesi gerekir sanıyorum. Özellikle Türk aydınları gibi 1920 ve 1930'ları sadece Stalin'in resmî tarihinden öğrenmiş sosyalistler için o dönem tarihinin de «destalinizasyonunun» çok öğretici olacağı açıktır.

¹⁵ Batı Avrupa Marksizminin çok ilginç bir özet-sunuşu için bak. (isim babalığını da yapan) Anderson (1976). Çok heterojen olan bu kümeyle, Luxemburg ve Gramsci'den, Sartre, Adorno ve Althusser'e kadar pek çok aydın giriyor; bunların içinde Amerikalılar da var (Sweezy, Marcuse, vs.).

¹⁶ Avrupa komünizminin daha yeni bir olgu olması, hakkında söyleyebileceklerimizi sınırlıyor. Ancak, aralarındaki ciddi farklara karşın, tüm Batı Avrupa komünist partilerinin Sovyetler Birliği'ne eleştirilerini aynı pragmatik yapı içinde (reelpolitik) yönelttiklerini görebilmekteyiz. Ben, bu sürecin giderek Batı Marksizmi ile orijinal bir *senteze* imkân tanıyarak sosyalist harekete ciddi katkılar getireceğine inanıyorum. Bu arada, bu satırları yazarken Carillo'nun *Avrupa Komünizmi ve Devlet* adlı kitabını daha elime geçirmemiş olduğumu belirtmekte yarar var.

¹⁷ Bak. Elleinstein (1975). Althusser (1977) de aynı görüşleri paylaşıyor. Benzer görüşlere Batı aydınlarında Avrupa komünizmi öncesinde de raslamak mümkün; bak. örneğin Deutscher (1967). Bu bakış açısının altında geleneksel Avrupa-yanlı (eurocentric) bir dünya görüşünün yattığı çok açık; çeksin hele şu medeniyetsiz asyalı, afrikalılar sosyalizmden elini, biz medenî avrupalılar tabiki farklı bir sosyalizm kuracağız!

¹⁸ Bu ayırıma «yapı-türüm» (structure-genesis) şeklinde daha önce değinmişim, bak. Akat (1977), s. 40.

¹⁹ İlk anda, sosyalizmin yapısal analizi, yani bir *sosyalist üretim tarzından* söz etmek garipsenebilir; ileride (bak. bölüm 6) bu konuya açıklık getirmeye çalışacağım. Peşinen, sosyalist toplumların genel (yapısal) niteliklerini içeren bir sosyalist toplum modelinin kurulabileceği ve gerçekten dünyayı dönüştürecek bir hareket için mutlaka kurulması gerektiği kanısında olduğumu belirtiyim.

²⁰ Marx'ın 1845 yılında kaleme aldığı Feuerbach üstüne ünlü XI. tezden söz ediyorum: «feylezoflar dünyayı sadece çeşitli biçimlerde *tefsir* ettiler; sorun onu *değiştirmek*ti».

²¹ Bu konuya daha önce Desai (1977) ye yazdığım önsözde değinmişim.

²² «Biz emeği, sırf insana özgü biçimi içerisinde ele alıyoruz. Örumcek işini dokumacıya benzer şekilde gördüğü gibi, arı da peteğini yapmada pek çok mimarı utandırır. Ne var ki, en kötü mimarı en iyi arıdan ayırdeden şey, mimarın, yapısını gerçekten kurmadan önce onu hayalinde kurabilmesidir». Marx (1867), s. 204. Yoksa, «kütlelerin devrimci dehası» ya da «kendi kendini gerçekleştiren özgürlük» gibi genel sözlerin hiçbir maddeci içeriği olamayacağı açıktır.

²³ Finalizm sorunu gerçekten çok önemli. Nasıl ki nükleer fiziğin bilinmesi ile atom bombası kendiliğinden patlamaz, araya çok detaylı mühendislik sorunları girerse, tarihî maddeciliğin bilinmesi de sosyalizmin, tarihin kaçınılmaz sonucu olarak kendiliğinden ortaya çıkacağı anlamına gelemez. Monod (1970), marksizmde finalizmle diyalektik arasında ilginç bir ilişki kuruyor. (s. 51-63), bu konuda bir diğer ilginç çalışma Raymond (1977).

²⁴ Teori-pratik birliği üstünde yazılmış en iyi eser, benim bildiğim kadarıyla Mao'nun Türkçe tercüme meleri de olan «Pratik üstüne» adlı makalesidir.

²⁵ Bunun iki istisnası var: Matematik ve diyalektik. Heri ikisi de, aksiyomları ile usavurma süreçlerinin tutarlılığı ile doğru ya da yanlış olabiliyorlar, ayrıca somutta denenme imkânları yok.

²⁶ Örneğin Ptoleme'nin gökyüzü mekaniğinden Galile'nin gökyüzü mekaniğine geçişin gökyüzünü gözlemlemeden olabileceğini düşünmek imkânsızdır.

²⁷ «Bilimsel yöntemin temel taşı, doğanın objektifliği postulatıdır. Yani olayların sonuçsal nedenler, yani bir 'proje' şeklinde verilen tüm yorumlarının bizi 'doğru' bilgiye götürebileceğini *sistemantik olarak reddetmek*». Monod (1970), s. 37.

²⁸ Maddeci dünya görüşünde mutlak bilgi yoktur, mutlak bilgiyi arayanlar bunu ancak ya gökyüzünde ya da yeryüzünde bir tanrı bulacaklardır. Bilgi üretimi ile ilgili olarak burada sunduğumuz hipotezler Althusser'in Genellik I, II ve III şeklinde sunduğu (1966, s. 186-197) yapıdan farklıdır; test ve uygulama sorunu Althusser'de çok daha ikincil plana düşmekte, gereğince vurgulanmamaktadır.

²⁹ Toplumla ilgili bilimlerin pek çok metodolojik sorunundan biri de budur. Tarihin tekerrürden ibaret olmayışı (ki buna geriçevrilmezlik —irreversibility— diyebiliriz) gözlem yapabilmeyi çok sınırlarken, kontrollü bir deney yapmanın imkânsızlığı da açıktır.

³⁰ Bu şekilde maddeci tarih (ve toplum) teorisini toplumla ilgili ilk *bilimsel* hipotezler kümesi olarak nitelendirdiğimizi bir kez daha vurgulamak istiyoruz; yukarıda değinilen eksiklikleri ya da yanlışlıkları teorisinin bu genel niteliğini değiştirmez.

³¹ Aslında Marksizm-Leninizm demek daha doğru olurdu. Ancak, Lenin konusunda Marx için sözkonusu olmayan ek bir sorun vardır: Lenin'i 1917 öncesi *yazdıkları* ile mi, yoksa 1917 sonrası *yaptıkları* ile mi değerlendireceğiz?

³² Burada, özellikle marksist politika teorisinin ileride daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız (bak. bölüm 5) proletarya diktatörlüğü kavramına atıf yapmak istiyorum.

³³ O dönemin olayları için çok önemli bir eser olan Kollontai (1921) e bakılabilir.

³⁴ Şöyle diyor. R. Luxemburg: «Ülkede politik hayatın bütünüyle baskıya alınması Sovyetleri de git-tikçe daha çok kötürümleştirir. Genel seçimler, sınırsız basın ve toplantı özgürlüğü, özgür fikir mücadelesi olmadığı sürece, hiçbir kamu kuruluşu varlığını koruyamaz, yalnız bürokrasinin etkin öge olduğu bir görünüm ortaya çıkar. Toplumun yavaş yavaş sesi soluğu kesilirken bitmez tükenmez bir gücü ve engin bir deneyi olan beş, on parti lideri yönetir ve egemenlik kurarlar. Gerçekte bu liderler arasında sivrilmiş ancak birkaç kişinin kafası yönetimi yürütür, işçi sınıfının 'seçkinleri' liderlerinin konuşmalarını alkışlayıp alınan kararları oybirliği ile onaylamak üzere zaman zaman toplantılara çağırılır; buysa temelde bir klik yönetimi, bir diktatörlük, ama proletaryanın olmadığı kesin bir diktatörlük, yalnız bir avuç politikacının diktatörlüğü, yani burjuva anlamında bir diktatörlük, Jakobin anlamında bir yönetim demektir». *The Russian Revolution*, Michigan 1961, s. 71-72'den aktaran Colletti (1977), s. 50.

³⁵ Lissenko olayı için bak. Lecourt (1976). Bu olay, bilim-ideoloji ayırımı iyi yapamadığımız takdirde bizi bekleyen tehlikelere çok anlamlı bir örnektir; artık yerleşmiş çıkarların bilimin gelişmesini nasıl engelleyebildiğini kanıtlamak için Galile'nin kili-seyle olan çatışmalarına inmemize hiç gerek yoktur, maddeciliği bir din haline dönüştürenler kendi Galile'lerini de yaratmışlardır.

³⁶ Burada üstünde daha ayrıntılı biçimde durmak istemediğim —amacımız bilgi teorisini değil— bir diğer özelliği de hemen belirtiyim: Bütün hakkındaki bilgi bütünü *belirleyici* öğelerinden biri oluyor. Uzun dönemde bu ikinci unsur belki de daha önemli zorluklar çıkartabilir.

³⁷ «Burjuva bilimi-proleter bilimi» ayırımı bu doğru gözlemin yanlış bir yorumundan kaynaklanmaktadır. Lissenko'nun *proleter biyolojisi* alkışlanırken, daha sonra mikrobiyoloji alanındaki bulguları ile Nobel ödülünü kazanacak olan *burjuva biyologu* (sosyalist) Monod FKP tarafından 'afaroz ediliyordu. Hoş, bugün Türkiye'de hâlâ «burjuva matematikçisi» falan filan diyerek benzer bir yapıyı sürdürenler yok değil; bak Küçük (1977), s. 55.

³⁸ Bu kavramlar uzun süredir kafamı meşgul etmekte idi, sözcükleri az çok aynı anlamda kullanan Vergapoulos (1977) den aldım, s. 274.

³⁹ Bak. örneğin, yeniden-üretim taslaklarını bu biçimde alan Desai (1977).

⁴⁰ Marksist emek-değer teorisi ve «dönüşüm sorunu» ile ilgili tartışmalar Türkiye'de de canlanmaya başladı; sorunun ayrıntılarına girmek istemiyorum, ayrı bir yazı konusu olarak ileride ele almayı ümit ediyorum.

⁴¹ Azalan kâr haddi için Desai (1977) ye bakılabilir; buhranlar teorisi konusunda Pannekoek (1977) yi öneririm.

⁴² Hepimizin bildiği şeyler: Alman felsefesi (Hegel, Feuerbach), İngiliz iktisadı (Smith, Rikardo ve Mill) ve Fransız sosyalizmi (Blanqui, Prudhomme).

⁴³ Maddeci bilime pozitif (eleştirel) katkıların özellikle Batı Avrupa ülkelerinde hızla arttığını ve bunların artık seslerini duyurabildiklerini kıvançla görmekteyiz. Son birkaç yıl içinde yalnız İngilizce çıkmaya başlayan dergiler şunlar: *Critique of Anthropology, Capital and Class, Economy and Society, Kapitalistate*, vs. Bu açıdan, Althusser'in Venedik'te yapılan bir toplantıdaki «Marksizm buhran içinde» yargısına kesinlikle karşıyım; marksizm hiç bu kadar canlı, bu kadar çağının içinde olmamıştı. Buhran içinde olan, baskıcı rejimlerini resmî ideoloji haline getirerek marksizmi zaten öldürmüş olanlar.

⁴⁴ Bak. Bettelheim (1966). İlk baskısı 1946'da çıkan bu kitabın son baskısına önsöz özellikle ilginç. Neden bilmem, en büyük şakşakçılar sonradan en gaddar düşmanlar oluyor.

⁴⁵ Bunlara uygulanamazlığın örnekleri gözüyle de bakabiliriz. Nedense, Althusser'in hipotezlerinin topluma uygulanması pek parlak sonuçlar vermedi; bak. örneğin Hindress, Hirst (1975), (1977). Bunlardan ilkinin daha önce de eleştirmiştim, Akat (1977).

⁴⁶ *Birikim*'deki sunuş yazısının bu bakımdan Bettelheim'a haksızlık ettiği, getirdiği önerileri salt *respolitik* (Çin-Sovyet çatışması) sonuçları ile değerlendirip Bettelheim'ın ortaya koyduğu teorik sorunsal görmemezlikten geldiği, ya da gene sonuçlarına bakıp ve kanıtlamadan ekonomizm diye kesip attığı kanısındayım.

⁴⁷ «Teknik her şeyi belirler», s. 72.

⁴⁸ Bir de toplumsal işbölümü var ki Bettelheim ona hiç değinmiyor; bu konunun üstünde ileride beşinci bölümde ayrıntılı bir biçimde duracağız.

⁴⁹ Nitekim öğrencilerinden B. Chavance bunu açıkça söylemekte: Marx'a göre «burjuva üretim tarzı toplumsal üretim sürecinin son antagonist biçimidir» (1859, s. 5); Sovyetler Birliği'nde sınıf antagonizmi vardır; şu halde Sovyetler kapitalisttir. Bak. Chavance (1977) s. 5 ve Sweezy'nin çok ilginç cevabı (1977).

⁵⁰ Bak. Balibar (1967), s. 206, 215, 241, 272, vs. Balibar hattâ «gerçek temellük» ve üretim gücü kavramlarını eşanlamlı olarak kullanıyor. Ayrıca, bak. Bettelheim (1973), s. 30-36. Kavramın çok iyi bir özeti için bak. Poulantzas (1975), s. 21-22.

⁵¹ Yunanca: homos - benzer, aynı; ve, logos - söylem sözcüklerinden. Bak. Poulantzas (1975), s. 22.

⁵² Bir tek, küçük meta üretiminde bu kendiliğ-

den gerçekleşirdi: Yatay işbölümü var, fakat dikey işbölümü yoktur.

⁵³ Bettelheim'in Sovyetler Birliği'nde 1920'de oluşan ve daha önce de Kollontai'a atfı yaparak değindiğimiz «sol» muhalefete karşı azınlıkçı ve merkezietçi tutumu çok ilginç, bak. özellikle dipnot 49, s. 85.

⁵⁴ Rakovski (1977); yapılan atıflarda İngilizce metindeki sayfa numaraları verilmiştir; aynı yazarın *Doğu Avrupa Marksizmi* adlı kitabı daha elime geçmedi. Bu bağlamda, çok ilginç bulduğum Biermann (1977) de bakılabilir.

⁵⁵ Bu, Rakovski'yi pekçok az gelişmiş ülke aydınına özgü garip bir hümanizmadan koruyor: «Doğunun bürokratik sistemleri Üçüncü Dünyanın artan korunçuluğu açısından pek de fena durmuyor. Meksika ile Romanya'yı ya da Hindistan ile SSCB'ni karşılaştırırsanız ne demek istediğimi anlarsınız. Eğer bana bürokratik sosyalizmde hürriyet, eşitlik ya da anlamlı çalışma imkânları yok dersiniz, ben de size insanlığın büyük bir bölümünün okuma yazma bilmediğini ve alfabe üversitedeki sansürden daha fazla önem verdiğini ve üçüncü dünyadaki sel gibi artan işsizlerin ne iş bulurlarsa ona razı olduklarını —anlamına hiç aldırmadan— hatırlatırım. Tevekkelli Rusya insanlığın yarısına güzel gözüküyor.» Gandy (1977), s. 87.

⁵⁶ Yazıdan edindiğim izlenim, Batı ülkelerinde tamamen unutulmuş gibi gözükken «işçi muhalefeti» ile organik bağlarının bulunduğu, «işçi sınıfının kendi kendini örgütleyişi», «demokrasinin minimal koşulları yani üreticilerin ve farklı toplumsal grupların serbestçe kendi kendini örgütlemesi» gibi ifadeler bu kanımı destekliyor. Batıda, Castoriadis'in *Socialism ou Barbarie* (kaç kişi ismini duyduk onun da) adlı dergisi Kollontai (1921) i yayımlayan İngiliz *Solidarity* grubu dışında bu tür bir akım bilmiyorum.

⁵⁷ Bu yazıda elimden geldiği ölçüde diyalektik-bilim ilişkilerine, yani diyalektiğin bilimsel bir yöntem olarak değerlendirilmesi sorununa girmeye çalışıyorum; ancak diyalektiğin bilimsel bir yöntem olduğuna inanmadığımı, bu konuda Monod (1970) deki fikirleri paylaştığımı belirtmekte yarar var. Doğal olarak diyalektiğin ayrı bir çalışma konusu olarak ele alınması gerekecektir.

⁵⁸ Sweezy'nin benzer sorulara benzer cevaplar vererek az çok aynı sonuca ulaştığını söyleyebilirim, bak. (1976) ve (1977). Lefevre ise bir «devletçi üretim tarzını» tanımlamayı vadediyor, bak. (1976 a), s. 24-36.

⁵⁹ Aslında bu ülkeler yönetici sınıflarının da kapitalizmle ciddi bir kavgaları var: Hem kapitalist özel mülkiyete, hem de kapitalistlerinin dahi fiyatını ödeyebildikleri (parlamentar de olsa) formal demokrasiye sonuna kadar karşılar. Bu nedenle, «dünya kapitalist sistemi» diye belirsiz bir kavram içine bu iki toplum tipinin beraberce alınmasını anlamsız buluyorum.

⁶⁰ Hipotez önerisi diyorum, çünkü, bunların yerleşmiş ve doğrulukları kanıtlanmış hipotezler oldukları kanısında değilim. Teşbihte hata olmaz derler, bu hipotezleri karanlıktan yeni aydınlığa çıkmış birinin beceriksizce etrafını görmeğe çalışmasına benzetmek mümkün.

⁶¹ Burada geliştirilen kavramları Akat (1977) de aynen bulmak mümkündür; hiç olmazsa bu bölüm açısından sözkonusu yazının dikkatle okunmasının çok yararlı olacağı kanısındayım.

⁶² Althusser'cilerin ekonominin «son kertede belirleyici» olması dedikleri şey. Bir de, «farklı yapılarda, ekonomi toplumsal yapının belirleyici yerine hangi düzeylerin geleceğini belirlediği için belirleyicidir» (Balibar 1967, s. 221) gibi ifadeler bulmak mümkün. Yalnız her ikisinin de neden ve nasıl olduğunu okuyucu metinlerde boş yere arar.

⁶³ İktisadî işbölümünün niteliklerine Marx «emek süreci» der. Dikkat edilirse, «gerçek temellük» kavramı da aynı sürece aittir. Ayrıca, *yatay işbölümü* ile *dikey işbölümü* kavramlarının ayırılmasında büyük yarar var; ilki mübadelenin ortaya çıkışına yol açabilir, ancak ve ancak ikincisi ekonomik sürecin kendi içinden bir denetleyen sınıf çıkmasına olanak verir.

⁶⁴ Tüm toplumların neden iki sınıflı olduğunu anlamakta uzun süre zorluk çekmiştim; nedense doğa bilimlerinde iki rakamına hiç düşkün olmayan madde, toplumlara ikili bir sınır koymuştu. Sonradan bu sınırın maddeden değil de, üçe kadar saymasını bile bir türlü öğrenemeyen Hegel'in diyaletliğinden geldiğini anladım!

⁶⁵ Yeniden üretim kavramını benzer bir şekilde alan ilginç bir yazı için bak. Friedman (1976).

⁶⁶ Somut tarihin yazılışında çok önemli bir unsur, hakim sınıfların kendilerini yeniden üretme biçimlerini doğrudan etkileyen askerî teknoloji olmuştur. Bunun çok iyi bir örneğini çağımızda bile görebiliriz. Atom silahlarının bulunması, iktisadî işbölümünü ve üretim ilişkilerini hiç etkilemediği halde, insanlığın topyekün dünyadan silinmesini gözlemlenince, tarafları bir büyük dünya savaşına gitmekten engellemiş ve dünyamızın bu günkü yapısının temel belirleyicilerinden biri olmuştur.

⁶⁷ Küçük-burjuva diye nitelendirilen bu zümrelerin ilginç özellikleri var: Çoğunun hiç üretim aracına sahip olmaması «burjuva» sözcüğüne, bir kısmının pekçok büyük burjuvadan daha fazla toplumsal etkinliğe sahip olması ise «küçük» sözcüğüne ters düşüyor. Üstelik gelişmiş sanayi toplumlarında nüfusun en büyük bölümünü bunlar oluşturduğuna göre, acaba bir «küçük burjuva üretim tarzı» ya da «küçük burjuva toplumsal kuruluşu» ile mi karşı karşıyayız!

⁶⁸ Son yıllarda bu konuya olan ilginin çok arttığını belirtmeliyim. Lefevre dört ciltlik bir *Devlet Üstüne* (1976 a) (1976 b) yayımlamakta. İkinci cilt marksist düşünce tarihinde devletin metamorfozunu araştırıyor. Ayrıca Türkçe çıkan Miliband, Pou-

lantzas, Laclau (1977) daki Laclau'nun makalesi ve kitaba yazılan önsöz çok ilginç. Özellikle bu soruncusunun buradaki tartışmaların önemli bir kısmını öngördüğü ve mutlaka okunması gerektiği kanısındayım. Poulantzas'ın analizleri beni hiç tatmin etmiyor, Althusser ve Bettelheim'la ilgili olarak yaptığım eleştirilerin onun için de geçerli olduğunu söyleyebilirim, ayrıca Laclau'nun eleştirilerine katılmamak da imkânsız; iyi bir laf salatası için Poulantzas (1976)'daki makalesine bakılabilir. Politik sürecin analizi açısından çok önemli bir makale de Therborn (1977).

⁶⁹ Bu kavramların bir eleştirisi için bak. Akat (1977), s. 46.

⁷⁰ Formel «burjuva» demokrasisinin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması için bak. Therborn (1977); özellikle tablo 2, s. 11, evrensel oy hakkının kapitalist batı toplumlarında bile ne kadar yeni bir olay olduğunu gösteriyor.

⁷¹ Bu geçişin çok da kolay olduğunu sanmamak lâzım; bak. dipnot 14 ve 34.

⁷² Faşizm teorilerinin yetersizliğini vurgulamakta yarar var; Laclau (1977)'ni faşizmle ilgili bölümü faşizm üstüne bildiğim en ilginç çalışmalardan biri.

⁷³ Kapitalizmin yaşamağa devam etmesi —survival—, bu sıralarda sosyalistlerin ilgisini çekiyor. Bence esas araştırılması gereken kapitalizmin iktisadî etkinliğini sağlayan unsurlar (pozitif teori); bu konuda marksistlerce yapılmış bir çalışma bilmiyorum.

⁷⁴ Biraz gerçek-dışı gibi gelebilir, ama Balibar (1977) aynen bu mantıkla burjuva demokrasisinin bir «burjuvazi diktatörlüğü» olduğunu isbat ediyor. Strateji ve taktik tartışmalarındaki «ara tabakaların» sosyalist hareketin hataları sonucunda burjuvaziyle ittifak yapmaları ise, modelinde o «ara tabakalar» var olmadığından imkânsız.

⁷⁵ Kapitalizmin gelişmesiyle beraber ortaya çıkan ve politik ve iktisadî süreçlerde ikincisi lehine büyük kısıtlamalar öneren liberalizm, tarihî bir *raslantı* değildir; kapitalist sınıfın yapısal özelliklerini yansıtmaktadır. Getirilen teorik kanıtın çok yoğun ifade edildiğinin ve aslında açılması gerektiğinin farkındayım. Doğru anlaşılması için, «iki-sınıflı toplum» modelinden kesinlikle vazgeçmemiz ve iktisadî ve topluma-ait işbölümü kavramlarını iyice oturtmamız gereklidir. Kapitalizm ile birlikte iktisadî düzey ile politik düzey arasında bir kopukluk olduğunun Marx da bilincinde; sivil toplum-devlet ayırımına da ancak buradan girebileceğimiz çok açık.

⁷⁶ Marx'ın 1879'da *Chicago Tribune*'den bir gazete-ciyeye yazdırdığı sosyalizm programında şunlar var:

«1. Bütün seçimlerde ve oylamalarda, yirmi yaşını aşkın tüm vatandaşlar için evrensel, eşit, doğrudan ve gizli oy hakkı. Oylama ve seçim günlerinin pazarlara ya da resmî tatil günlerine alınması.

2. Halkın doğrudan yasama yetkisi. Savaş ve barış kararının halk tarafından alınması.

3. Herkesin askerlik yapma görevi. Devamlı ordu yerine halk milisleri.

4. Düşünce, kanı ve araştırmaların serbestçe ifadesini ve basın, örgüt ve birlik kurma hakkını sınırlandıran ya da kaldıran tüm kanunların iptal edilmesi.

5. Yargı fonksiyonunun halk tarafından yerine getirilmesi ve ücretsiz savunma yardımı.

6. Devlet tarafından evrensel ve eşit halk eğitimi. Herkes için okula gitme zorunluluğu. Tüm eğitim kurumlarında ücretsiz eğitim.

7. Yukarıdaki yönlerde her tür hak ve hürriyetlerin mümkün olabileceği kadar genişletilmesi.

8. Devlet ve yerel idareler tarafından, halen var olan ve halkın sırtına binen dolaylı vergiler yerine bir tek müterakki gelir vergisi konması.

9. Sınırsız örgüt kurma hakkı.»
Marx-Engels, *La Social-Democratie Allemande* (10/18 Paris), s. 97'den aktaran Broyelle, Tschirhart (1977), s. 299.

BAŞVURU

AKAT, A. S. (1977): «Tarihi maddecilik ve kapitalizm-öncesi toplumlar: Asya toplumu, feodalite tartışmasına yeni bir yaklaşım», *Toplum ve Bilim*, I, Bahar.

ALAWI, (1972): «The State in Post-colonial societies: Pakistan and Bangladesh», *New Left Review*, 74, July - August.

ALTHUSSER, L (1966): «*Pour Marx*», Maspéro, Paris.

ALTHUSSER, L (1973): «*Réponse à John Lewis*», Maspéro, Paris.

ALTHUSSER, L (1977): «On the Twenty-second congress of the French Communist Party», *New Left Review*, 104, July-August.

ALTHUSSER, L., BALIBAR, E., ESTABLET, R. (1967): «*Lire le Capital*» tome II, Maspéro, Paris.

BALIBAR, E. (1967): «*Sur les concepts fondamentaux u matérialisme historique*», Althusser, Balibar, Establet (1967) içinde.

BALIBAR, E. (1977): «*Sur la dicature du Proletariat*», Maspéro, Paris.

BELGE, M. (1975): «Çelişki sorunu ve sosyalist hareket», *Birikim*, 10, Aralık.

BETTELHEIM, C. (1966): «*Problèmes Théoriques et Pratiques de la Planification*», Maspéro, Paris.

BETTELHEIM, C. (1970): «*Calcul Economique et Formes de Propriété*», Maspéro, Paris.

BETTELHEIM, C. (1973): «*Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları*», çeviren: Kenan Somer, Bilgi Yayınevi, Ankara.

BETTELHEIM, C. (1974): «*Luttes de Classes en URSS*», Seuil-Maspéro, Paris.

BETTELHEIM, C. (1977): «SSCB'de Sınıf Mücadelesi - önsöz», *Birikim*, 30/31, Ağustos-Eylül.

⁷⁷ Geriye bir sorun kalıyor; «proletarya diktatörlüğü» kavramının bunca zaman yaşayabilmesini salt teorik nedenlerle (ekonomizm) açıklayabilir miyiz? Kesinlikle hayır. Sosyalist hareketin merkezinin, işçi sınıfının ve formel demokrasininin var olmadığı ülkelere kaymasının etkilerini çok dikkatle saptamamız gerekir. Bence daha da önemlisi, çağdaş toplumun yapısal özelliklerinden biri olan yeni ruhban sınıfının «komplolarla belirlenen toplum» teorilerine olan yatkınlığıdır. Sovyet toplumlarının yeni bir üretim tarzı oluşturup oluşturmadıkları tartışması açısından da önemli olan bu tür «küçük burjuva radikalizm»leri ile sosyalist hareketin bir «milliyetçilik» platformunda kaynaşmasının kökenleri ve sonuçları ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir.

⁷⁸ Bu tanımların oluşmasındaki etkileri saptamak çok zor; bunların içinde Kolm (1976) ve (1977), Rakovski (1977) ve Granou (1976) önemli. Ayrıca, «işçi muhalefetinin» önerdiklerinin de burada getirilen tanımlarla tutarlı olduklarını düşünüyorum.

BIERMANN, W. (1977): «In conversation with Stuart Hood», *New Left Review*, 101-102, February-April.

BROYELLE, C. ve J., TSCHIRHART, E. (1977): «*Deuxième retour de Chine*», Seuil (Combats), Paris.

CHAVANCE, B. (1977): «On the relations of production in USSR», *Monthly Review*, vol. 29, no. 1, may.

COLLETTI, L. (1977): «Stalin Sorunu», *Birikim*, 30/31, Ağustos-Eylül.

DESAL, M. (1977): «*Marksist İktisat Teorisi*», Birikim Yayınları, İstanbul.

DEUTSCHER, I. (1967): «*The Unfinished Revolution*», Oxford University Press, London.

ELLEINSTEIN, J. (1975): «*Le phénomène stalinién*», Grasset, Paris.

FRIEDMAN, J. (1976): «Marxist theory and systems of total reproduction», *Critique of Anthropology*, 7, autumn.

GANDY, R. (1977): «The East European Social Formation», *Monthly Review*, vol. 29, no. 3, july-august.

GARRETANO, V. (1977a): «Stalin, Lenin ve Leninizm», *Birikim*, 34, aralık.

GARRETANO, V. (1977b): «Althusser ve Stalinizm», *Birikim*, 33, kasım.

GEORGE, F. (1977): «L'Heure est grave», *Les Temps Modernes*, octobre.

GRANOU, A. (1976): «Les conditions d'une maîtrise économique de la transition», *Les Temps Modernes*, 365, décembre.

HINDRESS, B. and HIRST, P. Q. (1975): «*Pre-capitalist modes of production*», Routledge and Kegan Paul, Londra.

HINDRESS, B. and HIRST, P. Q. (1977): «*Mode of Production and Social Formation*», Macmillan, Londra.

KOLLONTAI, A. (1921): «Workers Opposition», Solidarity Pamphlet 7, Londra (tarihsiz).

KOLLONTAI, A. (1977): *Selected Writings*, Allison and Busby (Molive), Londra.

KOLM, S. C. (1976): «Le programme commun peut-il être le début de la transition», *Les Temps Modernes*, 365, décembre.

KOLM, S. C. (1977): «*La Transition socialiste*», Cerf, Paris.

KÜÇÜK, Y. (1977): «Bilimlerin sonu ve bilimin doğuşu», *Yurt ve Dünya*, 3, mayıs.

LACLAU, E. (1977): «*Politics and Ideology in Marxist Theory*», New Left Books, Londra.

LECOURT, D. (1976): «*Lyssenko - Histoire Réelle d'une science prolétarienne*», Maspéro, Paris, Althusser'in önsözü ile.

LECOURT, D. (1977): «Diyalektik maddecilik, «iki bilim» teorisi ve devlet ideolojisi», *Birikim*, 30/31, ağustos-eylül.

LEFEVRE, H. (1976a): «*De l'Etat. 1. L'état dans le monde moderne*», 10/18, Paris.

LEFEVRE, H. (1976b): «*De l'Etat. 2. Théorie marxiste de l'état de Hegel à Mao*», 10/18, Paris.

MANDEL, E. (1974): «*Late Capitalism*», New Left Books, Londra.

MAO ZE DUNG (1957): «*On the correct handling of contradictions among the people*»,

MAO ZE DUNG «*Selected Readings*», Foreign Languages Press, Pekin (1967) içinde.

MARX, K. (1859): «*Contribution à la critique de l'économie politique*», Editions Sociales Paris, 1957.

MARX, K. (1867): «*Kapital*», cilt I, çeviren: A. Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 1975.

MILIBAND, R., POULANTZAS, N., LACLAU, E. (1977): «*Kapitalist Devlet Sorunu*» baskıya hazırlayan: M. Belge, A. Aksoy, Birikim Yayınları, İstanbul.

MONOD, J. (1970): «*Le Hasard et la nécessité*», Editions du Seuil, Paris.

PANNEKOEK, A. (1977): «The theory of the collapse of capitalism», *Capital and Class*, I, spring.

POULANTZAS, N. (1975): «*Pouvoir politique et classes sociales*» cilt I ve II, Maspéro, Paris.

POULANTZAS, N. (ed) (1976): «*La crise de l'état*», PUF, Paris.

RAKOVSKI, M. (1978): «Marksizm ve Sovyet Toplumları», *Birikim*, 35, ocak, makalenin İngilizcesi: «Marxism and the Soviet Societies», *Capital and Class*, I, spring.

RAYMOND, P. (1977): «Matérialisme dialectique et logique», Maspéro, Paris.

SWEEZY, P. (1976): «On the relations of production in the USSR», *Monthly Review*, vol. 27, no. 10, march.

SWEEZY, P. (1977): «Reply to B. Chavance», *Monthly Review*, vol. 29, no. 1, may.

THERBORN, G. (1977): «The rule of Capital and the rise of Democracy», *New Left Review*, 103, may-june.

VERGAPOULOS, K. (1977): «*Le Capitalisme difforme et la nouvelle question agraire*», Maspéro, Paris.